

Aplikace právního institutu výměnku od poloviny 18. do poloviny 19. století zvláště na příkladu vesnice Lochenice z královéhradeckého panství

Jan Satranský

Historický ústav, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

E-mail: jan.satransky@uhk.cz

Application of the Legal Institution of “Výměnek” (Retirement Contract) from the Mid-18th to the Mid-19th Century: A Case Study of Lochenice in the Hradec Králové Estate

Abstract:

The case study aims to present a set of findings that elucidate the practice, form, and aspects of the legal institution výměnek (das Ausgedinge; retirement contract) as a form of social and material support for elderly people in the villages of the Hradec Králové estate from the mid-18th to the mid-19th century, based on an analysis of available source material. Special attention is given to the village of Lochenice, which was selected as a model village for the study. The text outlines, among other things, the age at which individuals entered into a výměnek, its extent on different types of peasant homesteads, as well as some specifics in its provision or enjoyment. For context, in addition to the main issue, a general description of inheritance law and the practices surrounding changes in property ownership at that time is also provided.

Keywords: retirement contract; old age provision; rural area; Hradec Králové; Bohemia

Klíčová slova: výměnek; transfer majetkový; venkov; Hradec Králové; Čechy

DOI: 10.14712/2464689X.2025.18

Financování: Tato studie je výsledkem Specifického výzkumu s názvem Venkovská společnost v období 17. až 19. století na příkladu vesnic královéhradeckého městského panství, financovaným Filozofickou fakultou Univerzity Hradec Králové v roce 2024.

Úvod

Problematika životního cyklu příslušníků raně novověkého venkovského lidu¹ se těší zájmu historiků již po řadu desetiletí, a to jak v tuzemsku, tak v zahraničí. Závěry výzkumů, zaměřených na podobu a různé aspekty raně novověké venkovské společnosti jsou předkládány především ve formě příspěvků, které se věnují této problematice ve vymezeném geografickém či sociálním celku.² Vedle toho je nutné zmínit výzkumy, které se soustředí na detailnější analýzu konkrétní životní fáze, typicky dětství a dospívání,³ produktivní období, resp. aktivní úlohu jedince ve společenských a ekonomických procesech,⁴ méně poté na závěrečné období života, kdy se jedinec stává ekonomicky závislým na ostatních členech rodiny, resp. společnosti.⁵ Badatelé svou pozornost případně obrací např. na přechody mezi fázemi, které mohou být determinovány mj. nabytím či postoupením majetku.⁶

- ¹ GRULICH, J. Venkovan. In: BŮŽEK, V. – KRÁL, P. (eds.). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo, 2007, s. 166.
- ² PETRÁŇ, J. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2011; VELKOVÁ, A. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?* Praha: Historický ústav AV ČR, 2009; PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století: Osud, nebo volba?* Praha: Togga, 2015; GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Filozofická fakulta, 2008; v intencích dějin rodiny např. GONZÁLEZ, F. G. – BELTRÁN, J. M. G. Families and social trajectories. Some research results from south-central Spain, 18th–19th Centuries. In: JIMENEZ, F. Ch. (ed.). *Changing Social Environments in Spain, New Solidarities and Hierarchical Breakdown (16th–20th Centuries)*. Berlin: Peter Lang, 2023, s. 97–138; SARTI, R. Rural Servants: The Italian case in comparative perspective (16th–20th Centuries). *Mundo Agrario*, 2017, Vol. 18, Núm. 39, e065; SZOLTYSEK, M. Central European household and family systems, and the ‘Hajnal–Mitterauer’ line: The parish of Bujakow (18th–19th Centuries). *The History of the Family*, 2007, Vol. 12, Issue 1, s. 19–42.
- ³ Z českého prostředí nově např. LENDEROVÁ, M. (ed.). *Velké dějiny země Koruny české – Dětství*. Praha: Paseka, 2021; SLOVÁKOVÁ, V. *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*. Brno: Matice moravská, 2023; NEKVAPIL, L. *Čelední služba v Čechách v raném novověku: právní, sociální a ekonomické aspekty*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2020. Dále srov. např. SZOLTYSEK, M. Life-cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe. *Annales de Démographie Historique*, 2009, Vol. 117, No. 1, s. 53–94; FERTIG, Ch. Rural Servants in Eighteenth-Century Münsterland, Northwestern Germany: Households, Families and Servants in the Countryside. In: WHITLLE, J. (ed.). *Servants in Rural Europe 1400–1900*. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2017, s. 131–148.
- ⁴ Např. ZEITLHOFFER, H. *Besitzwechsel und sozialer Wandel: Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Wien: Böhlau 2014.
- ⁵ Problematiku zabezpečení rodinných příslušníků starší generace na venkově i ve městech v celoevropském kontextu uvádí např. PIONTEK, A. – VOIGT, M. Alter(n) im Europa der Frühmoderne. In: PELIZÄUS-HOFFMEISTER, H. (ed.). *Der ungewisse Lebensabend? Alter(n) und Altersbilder aus der Perspektive von (Un-) Sicherheit im historischen und kulturellen Vergleich*. Wiesbaden: Springer VS Wiesbaden, 2014, s. 107–128; TROYANSKY, D. The Eighteenth Century. In: THANE, P. (ed.) *The Long History of Old Age*. London: Thames and Hudson, 2005, s. 175–210.
- ⁶ Výběrově GRULICH, J. – SKOŘEPOVÁ, M. Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém. *Český časopis historický*, 2015, roč. 113, č. 1, s. 50–75; NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Š. Mezigenerační transfer majetku v protoindustrialní oblasti severovýchodních Čech v 18. a první polovině 19. století. In: *Východočeský sborník historický* 33, Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, 2018, s. 29–53; SIMON, K. Szülöi betegség – gyermek gondoskodás. Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződésnek tükrében. *Korall*, 2020, Vol. 82, s. 79–101; FERTIG, Ch. Stem families in rural northwestern Germany? Family systems, intergenerational relations and family contracts. *The History of The Family*, 2018, Vol. 23, No. 2, s. 196–217; SCHMIDT, A.

V tomto textu bude v rámci životního cyklu pozornost zaměřena na jeden z aspektů závěrečné fáze života člověka v intencích sociálních a hospodářských dějin, tedy na praktické provádění právního institutu výměnku ve venkovském prostoru, který reprezentují venkovské oblasti královéhradeckého městského panství v období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století. Na území hradeckého panství nebyla problematika věnována takřka žádná pozornost a v kontextu stavu bádání v rámci domácí historiografie si důkladnější zpracování rovněž zaslouží jednotlivé části uzavíraných zabezpečení, jelikož praktické provádění výměnků zůstává až na několik výjimek také stranou zájmu.

Výměnek ve své původní formě představoval zabezpečení odstupujícího držitele nemovitosti či dalších příslušníků starší generace, kterým se zajišťovala výživa a ostatní potřeby těchto osob.⁷ Předměty výzkumu tak budou především aspekty délky trvání a kvantity poskytovaného hmotného zabezpečení napříč tehdejší venkovskou sociální stratifikací, jež je v českých zemích v souvislosti s držbou nemovitostí obecně reprezentována třemi skupinami obyvatelstva – sedláky, chalupníky a zahradníky/baráčníky.⁸ Ačkoli je problematika zabezpečení starých osob v řadě prací zaměřených na sociální a hospodářské dějiny konstatována, její hlubší popis většinou abscentuje. Podobně se autoři méně věnují některým specifickým výměnkářským zabezpečení, která sice mohou být dána lokálními okolnostmi, jejich existenci je ale třeba reflektovat. Jedním z cílů tohoto textu je zachytit řadu různých aspektů odváděných výměnků, které lze dále komparovat s již předloženými poznatky. Záměrem je také uvést a rozšířit množství doposud uváděných konkrétních výměnkářských požitků, které se vyskytují ve smluvních ujednáních, s jejich následnou kvantifikací a komparací se závěry dalších badatelů.

Pramenná základna, metody, dosavadní výzkum

Východisko pro studium podoby výměnkářských zabezpečení na královéhradeckém městském panství představují gruntovní knihy, kde výměnky tvoří části jednotlivých trhových smluv, kterými byl po změně držby nový držitel povinen zajistit výživu a další potřeby odstupujícího hospodáře, jenž se transferem nemovitostí stal výměnkářem. Existence výměnku je v Čechách doložena již v první polovině 15. století a počet písemných dokladů roste od 17. století úměrně s rozšířením gruntovních knih.⁹ Do poloviny 18. století

Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580–1750. *The History of the Family*, 2007, Vol. 12, s. 268–281; DRIBE, M. – LUNDH, Ch. Retirement as a strategy for land transmission: a microstudy of pre-industrial rural Sweden. *Continuity and Change*, 2005, Vol. 20, No. 2, s. 165–191; LÜNNEMANN, V. Familialer Besitztransfer und Geschwisterbeziehungen in zwei westfälischen Gemeinden (19. Jahrhundert). *Historical Social Research*, 2005, Vol. 30, No. 3, s. 31–48; HELD, T. Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-century Austria: A Cross-community Analysis. *Journal of Family History*, 1982, Vol. 7, No. 3, s. 227–254.

⁷ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274. Vhodné je zmínit homonymii slova „výměnek“, jež představuje jak právní institut, který je předmětem výzkumu této studie, tak stavební objekt v rámci usedlosti sloužící k ubytování osob, jimž bylo zabezpečení odváděno, a také pojmenování konkrétního smluvně domluveného požitku, např. ve smyslu obdělávání výměnku (= pole) či výraz „vějmenice“ (= výměnkářova světnice). K tomu srov. VAŘEKA, J. – FROLEC, V. *Lidová architektura. Encyklopedie. Druhé, přepracované vydání*. Praha: Grada 2007, s. 341–342; STOKLAS, E. Korenda. *Český lid*, 1926, roč. 26, s. 288; KUBÍN, Josef. *Z české dialektologie. Listy filologické*, 1900, roč. 27, č. 5, s. 364.

⁸ Srov. např. ČADKOVÁ, I. – ZAHRADNÍKOVÁ, M. (eds.). *Berní rula, svazek 15, Kraj Hradecký IV*. Praha: Národní archiv, 2011; GRULICH, *Populační vývoj*, s. 99.

⁹ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 276.

si odstupující hospodář pro sebe často vymíňoval kvalitativně nejlepší polnosti, dobytek a ovocné stromy a dále množství obilí, zeleniny, ovoce či peněz. Mezi další povinnosti nového hospodáře patřilo v rámci změny držby mj. vyplácení podílníků a poskytnutí výpravy a výbavy, nemluvě o závazcích vůči vrchnosti či církvi. Uvedené aspekty nabytí gruntu nadměrně ztěžovaly živobytí novým hospodářům, proto se od padesátých let 18. století lze setkat se snahami, které poukazovaly na negativní vliv rozsáhlých a objemných výměnků.¹⁰ V následujících desetiletích byla vydána další nařízení, která formu výměnku upravovala.¹¹ Například po nařízení z roku 1833 nemohlo být pro výměnkáře od usedlosti odděleno pole, v zápisech se tak objevuje konkrétnější zápis požadovaných plodin, respektive úrody.¹²

Gros poznání problematiky výměnku ve vesnicích v majetku města Hradec Králové během 18. a 19. století přináší především dochované gruntovní knihy, které evidují vlastnické změny při nemovitostech, a také knihy závětí z let 1792–1827, kde lze občas na zabezpečení pro pozůstalou choť narazit.¹³ Na rozdíl od jiných oblastí Čech či Moravy limituje výzkum problematiky dochovaná pramenná základna, jelikož hradecký městský archiv obsahuje gruntovní knihy městských vesnic založené většinou až v roce 1770.¹⁴ Výjimku tvoří dvě gruntovní knihy, jež evidují změny držby v několika městských vsích přibližně od 80. let 17. století,¹⁵ avšak zde zapsané trhové smlouvy obsahují výměnek pouze v malé míře, proto je vhodné komplexní výzkum výměnků ve vesnicích hradeckého městského panství provádět až v období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století.

Problematika bude excerpcí a analýzou trhových smluv přiblížena na příkladu vesnice Lochenice, která byla vybrána jako reprezentativní sídelní jednotka v rámci celého panství, které se vyznačovalo hegemonií v oblasti profesního zaměření obyvatelstva, orientovaného výhradně na zemědělství. Pro dostatečnou kontextualizaci a též ilustraci některých aspektů problematiky právního institutu výměnku (nejen) v rámci panství jsou však využívány také gruntovní knihy ostatních vesnic. Takto orientovaný mikrohistorický přístup

¹⁰ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), A. Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav). *Historická demografie*, 1997, roč. 21, s. 99–100; SEDLÁČEK, J. Právo výměnku v dějinném vývoji, *Věstník české akademie zemědělské* (dále jen VČAZ), 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 101–104, zde 102–103.

¹¹ SEDLÁČEK, J. Vývoj právních předpisů o selských usedlostech v Čechách a na Moravě od polovice XVIII. století. *Právní praxe*, 1944–1946, roč. 9, č. 4, s. 129. Příslušná nařízení shrnuje KAREŠ, M. *Právní postavení poddaného na smířickém panství ve světle pozemkových knih z let 1590 až 1848*. Rigorózní práce na Katedře právních dějin PF UK, Praha, 2013, s. 56–57.

¹² NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Š. *Protoindustriální společnost. Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v 18. a 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2019, s. 265.

¹³ SOKA Hradec Králové (dále jen SOKA HK), fond Archiv města Hradec Králové (dále jen AMHK), inv. č. 423, kn. č. 134, Liber testamentorum I. 1792–1812; inv. č. 424, kn. č. 135, Liber testamentorum II. 1812–1827.

¹⁴ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, Kniha gruntovní obce Lochenice 1770–1879; inv. č. 467, kn. č. 178, Kniha gruntovní obce Plačiv, Vlčkovice a Březhradu 1770–1876; inv. č. 468, kn. č. 179, Kniha gruntovní obce Plotiště nad Labem 1770–1882; inv. č. 469, kn. č. 180, Kniha gruntovní 1829–1883; inv. č. 470, kn. č. 181, Kniha gruntovní obce Předměřice nad Labem 1770–1878; inv. č. 473, kn. č. 184, Kniha gruntovní obce Třebeš a Roudnička 1770–1882; inv. č. 474, kn. č. 185, Kniha gruntovní obce Všestary 1770–1877.

¹⁵ SOKA HK, AMHK, inv. č. 471, kn. č. 182, Registra obce Roudničky, Kluků, Lhoty pod Strání a Malšové Lhoty 1705–1774; inv. č. 472, kn. č. 182, Kniha gruntovní obce Roudničky, Kluků a Lhoty pod Strání.

umožňuje zachytit řadu různých aspektů problematiky, které v závěrech jiných výzkumů nemusí být reflektovány.

Ačkoli právní institut výměnku představuje rozšířenou a poměrně známou součást procesu změny držby majetku, stále zůstává poněkud stranou zájmu českých historiků.¹⁶ Zvýšenou pozornost problematice nejprve věnovali autoři a autorky krásné literatury – např. Vítězslav Hálek, Karel Václav Rais či Gabriela Preissová ve svých povídkách poukazovali na některé negativní aspekty tohoto institutu, které lze generalizovat jako mezigenerační konflikty.¹⁷ Na přelomu 19. a 20. století vznikly v souvislosti s rozvojem sociálního pojištění příspěvky, které na výměnek nahlížely mj. právní optikou a řešily otázku jeho zachování či náhrady. Zmínit lze např. Cyrila Horáčka, jenž se ve své agrárně-politické úvaze věnoval též historicko-sociálním aspektům výměnku.¹⁸ Otázka zachování a budoucího vývoje výměnku v tomto období rezonovala také např. na schůzích komise pro záležitosti zemědělské Sněmu království českého.¹⁹

¹⁶ K problematice dědického práva a transferu majetku srov. např. GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 50–75; NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 29–53.

¹⁷ HÁLEK, V. *Sebrané spisy Vítězslava Háleka. Na vejminku*. Praha: B. Kočí, 1906, s. 346–396; RAIS, K. V. *Výminkáři*. Praha: Odeon 1976; k vykreslení výměnkářů v Raisově díle srov. DRESLER, V. Rodina pilířem K. V. Raisova selství. *VČAZ*, 1942, roč. 18, č. 1–2, s. 65–66. Dále BENEŠ TŘEBÍZSKÝ, V. Výměnkáři. In: *Sedm zapomenutých*. Praha: Týdeník Naše rodina, 1972; PREISSOVÁ, G. *Nové obrázky a črty. Nesmrteľný, Mušky, Stařeček Klůčka, Na jahodách, Na prvním schůdku*. Praha – Opava: Fr. Sláma, 1893, s. 3–23 a 32–92; k tomu srov. HRUBÝ, J. Nové obrázky a črty Gabriely Preissové. *Národní listy*, 21. 7. 1893, roč. 33, č. 200, s. 4–5; ANDRLÍK, F. J. *Povídky z výměnku*. Písek: Jaroslav Burian, 1900; PITTNEROVÁ, V. *Na výměnku*. Olomouc: R. Promberger, 1922; v performativním umění poté ŠLECHTA, J. E. *Hospodář a výměnkář. Obraz ze života o čtyřech jednáních*. Praha: Knapp, 1900. O soužití v domácnosti se zmiňuje též VOLF, J. *Z pamětí starého českého sedláka*. Hradec Králové: Kulturní komise krajské organizace zemědělského a malorolnického lidu v Hradci Králové, 1932, s. 14; ŠTĚTINA, V. Zařízení domácnosti ze Žinkovska. *Český lid*, 1911, roč. 20, č. 6, s. 302.

¹⁸ HORÁČEK, C. *Výminek. Úvaha agrárně politická*. Praha: Josef Pelcl, 1900. Později též MAREK, J. *Naléhavé potřeby československého lidu zemědělského*. Praha: Jednota českých střadálů, 1926, s. 17–26; MOŽUTA, J. *Výměnkářská otázka: sociálně právní úvaha se zvláštním zřetelem na osnovu občanského zákona*. Praha: Klub právníků při Republikánské straně zemědělského a malorolnického lidu, 1936.

¹⁹ Její zprávu na schůzi 1. března 1907 přednesl Karel Viškovský, který v návrhu žádal „uložití zemskému výboru království Českého, aby vyšetřil poměry výměnkářské v království Českém hledě ku počtu obyvatelstva rolnického a v poměru k počtu selských usedlostí, výši katastrálního výnosu a čistého výnosu“. K návrhu se dále přihlásil o slovo František Blahovec, jenž mj. uvedl, že, jak před dvěma roky zjistil na schůzi zemědělců v Malenicích u Volyně, v otázce řešení výměnkářské otázky existují mezi rolníky dvě názorové skupiny – „Jedni pravili, že výměnek jest velkým břemenem, jest příčinou mnohých soudů, a že bude výhodnější, aby se dobře anebo alespoň lépe hospodařilo tak, aby mohlo býti zavedeno starobní pojišťování pro stav rolnický. Druzí namítali, že jsou spokojeni s dnešním stavem, že zavedení nové renty, nového placení starobního pojišťování by musilo býti nucené, že by bylo břemenem a omezováním svobody. Ano, jeden pravil ‚Kdo má platiti, z čeho má platiti, od které doby se mají platiti tyto prémiové sazby na výměnek?‘ A pravili, že zásada nucenosti předpokládá ohromnou organizaci a rozvětvený aparát úřednictva. Jiní pravili ‚Ti páni chtějí pojišťování, abychom byli v jejich klepetech. My chceme, abychom se vrátili ku přirozenému způsobu žiti na našem selském statku.‘“ Blahovec posléze konstatoval, že vyřešení problematického postavení výměnkářů by bylo možné odstraněním vad právního institutu výměnku zákonodárnou a správní cestou s jeho následným zrušením a nahrazením starobním pojištěním současně s úpravou dědického práva. (Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, Digitální repozitář, Stenoprotokol 37. schůze Sněmu království Českého dne 1. března 1907, vystoupení posl. Viškovského a Blahovce [cit. 2024-09-27]. Dostupné na <<https://www.psp.cz/eknih/1901skc/2/stenprot/037schuz/s037005.htm>>). Snahy o reformu nástupnické praxe ukončil nástup komunistické diktatury a postupné nahrazování výměnku penzí, což vedlo k jeho formálnímu zrušení v roce 1964. (GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná*

V období první republiky byla v historiografii problematika výměnku zkoumána dalšími badateli – např. Jan Koupal věnoval pozornost aspektům změny držby v prostoru jižních Čech především v 18. a 19. století,²⁰ Antonín Morávek doplnil historickou topografií nemyčevských usedlostí o desítky výměnků spolu s jejich rámcovým zhodnocením.²¹ Roku 1943 vyšlo několik příspěvků věnujících se problematice zabezpečení starých hospodářů ve Věstníku české akademie zemědělské, kde byl výměnek v různých obdobích přiblížen z několika hledisek.²² Vladimír Procházka se v šedesátých letech minulého století zabýval výměnkem jak z hlediska jeho obsahu,²³ tak jeho obecnými znaky a podobami na celém území Čech v 16. a 17. století.²⁴ Pozici výměnkářů a jejich zabezpečení ve vesnicích západního Podkrkonoší zkoumala Jarmila Šťastná,²⁵ generalizující závěry v oblasti kvantifikace výměnkářských požitků předložil v témže období také Jaroslav Honc.²⁶ V posledních desetiletích přispěla velmi cennými poznatky ke studiu problematiky Alice Velková, jež prozkoumala podobu instituce výměnku v 18. a 19. století na Plzeňsku.²⁷ Území jižních Čech z hlediska populačního vývoje a životního cyklu obyvatelstva se zřetelem na výměnek v 17. a 18. století podrobil výzkumu např. Josef Grulich.²⁸ Zmínit lze také práce Dany Štefanové, která zkoumala příbuzenské vztahy a aspekty majetkového transferu na severu

kontinuita, s. 53; srov. SCHUSTEROVÁ, M. Reservatum rusticum neboli výměnek v českém právním řádu. In: VOJÁČEK, L. – TAUCHEN, J. – SCHELLE, K. (eds.). *Proměny soukromého práva. Sborník příspěvků z konference ke 200. výročí vydání ABGB*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 148–157.)

²⁰ KOUPAL, J. Selský grunt, odkaz a výměnek (z jižních Čech). *Český lid*, 1930, roč. 30, č. 7, s. 241–247; FLORIÁN, Č. O výměnku na panství chrudimském okolo r. 1700. *Časopis pro dějiny venkova*, 1923, roč. 32, s. 109–112.

²¹ MORÁVEK, A. *Dějiny obce Nemyčevsi*, I/2, Praha: Obec Nemyčevs, 1931, s. 173 a 242–409.

²² Již uváděný SEDLÁČEK, *Právo*, s. 101–104; dále MOŽUTA, J. Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 104–109; KORANDA, F. Finanční zatížení zemědělců výměnkem. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 109–111; JOSÍFEK, J. Pojištění osob samostatně v zemědělství hospodařících a výměnek. *VČAZ*, 1943, roč. 19, č. 1–2, s. 112–115. Dále PETRÝL, J. Výměnek z konce 17. století v pozemkové knize mcelské. *Český lid*, 1947, roč. 34, č. 2, s. 40a.

²³ PROCHÁZKA, V. Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století. *Český lid*, 1962, roč. 49, č. 2, s. 58–62.

²⁴ PROCHÁZKA, V. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: Československá akademie věd, 1963, s. 435–452.

²⁵ ŠTĚSTNÁ, J. Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší. *Český lid*, 1971, roč. 58, č. 5, s. 283–290.

²⁶ HONC, J. Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452–1845. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica I, Studia historica V. Problémy cen, mezí a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století*, 1971, s. 177–210.

²⁷ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 93–131; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274–292.

²⁸ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 339–347. Pro oblast jižních Čech též ZEITLHOFFER, H. Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738. In: *Jihočeský sborník historický LXV*, České Budějovice: Jihočeská společnost pro zachování husitských památek v Táboře, 1996, s. 43–64; Na jihu Čech vznikají také absolventské práce, které se věnují problematice výměnku a jejich závěry mohou posloužit jako komparativní materiál, zmínit lze např. PECKOVÁ, Š. „A poněvadž předešlý výměnkář ještě živ jest...“ *Problematika výměnku na třeboňském panství v 18. století*. Diplomová práce na FF JU, České Budějovice, 2013.

Čech,²⁹ Jiřího Koumara³⁰ nebo Šárky Nekvapil Jiráskové, jež svůj výzkum venkovského obyvatelstva geograficky ukotvila do vsi Stružinec nedaleko Semil.³¹

Problematicku výměnků ve své rodné vsi obecně popsal také Josef Petráň³² či František Kutnar, jenž čtenářům zpřístupnil podobu zabezpečení během 18. století v Mlázovicích na Jičínsku.³³ Z časového hlediska jsou pro tento text méně využitelné výsledky výzkumů Jaroslava Kozlíka a Milady Šulcové, ale jejich existenci je třeba pro další reflexi domácí literatury zmínit. Kozlík se věnoval výměnkářské otázce na Příbramsku na přelomu 19. a 20. století.³⁴ Šulcová prezentovala výsledky dotazníkového šetření poděbradského muzea z roku 1972, které bylo zaměřeno na hospodářskou situaci a společenské postavení výměnkářů od poloviny 19. století do začátku druhé světové války.³⁵ Zahraniční historiografie věnuje studiu výměnku vyšší pozornost – reflexi literatury nedávno uvedl např. Josef Grulich.³⁶ Z recentních příspěvků, které prohlubují dosavadní poznatky, lze zmínit např. sondu Michaela Otterera do životních poměrů výměnkářů na dolnorakouském panství Aspeng v letech 1780–1829.³⁷

Sledované území

Vesnice Lochenice se nachází přibližně osm kilometrů severně od města Hradce Králové v úrodné oblasti Polabí a od počátku svého vzniku až do dnešní doby si zachovala zemědělský ráz. Lokalita budoucí vsi přitahovala lidi již v pravěku a předpokládat tak lze

²⁹ Např. ŠTEFANOVÁ, D. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Kolín nad Rýnem – Výmar – Vídeň: Böhlau, 2009.

³⁰ KOUMAR, J. „Má doplaceno a žádnému nic nedluží.“ Aspekty transakce s poddanskou nemovitostí na mělnickém panství v 17. století. In: *Ústecký sborník historický*, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011, č. 1, s. 7–43.

³¹ NEKVA PIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*.

³² PETRÁŇ, J. *Příběh Ouběnic*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 140–142.

³³ KUTNAR, F. Mlázovské grunty a jejich výměnky v 18. století. In: POKORNÁ, M. – BENEŠ, Z. (eds.). *O dějinách, lidu a lidech*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2019, s. 177–195.

³⁴ KOZLÍK, J. Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873–1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram. *Podbrdsko*, 2000, roč. 7, s. 67–136.

³⁵ ŠULCOVÁ, M. Příspěvek ke studiu života výměnkářů. *Český lid*, 1974, roč. 61, č. 2, s. 97–99.

³⁶ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 339–341; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 274–276.

³⁷ OTTERER, M. Handlungsräume im bäuerlichen Ausgedinge. Übergabsverträge der Herrschaft Aspeng 1780–1829. In: LANZINGER, M. (ed.). *Vererben und Erben. Adelige, städtisch-bürgerliche und bäuerliche Kontexte (= Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 76)*. St. Pölten: NÖ Institut für Landeskunde, 2021, s. 141–172; KLVÁNOVÁ, D. *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast*. Diplomová práce na FF UPCE, Pardubice, 2023. K městskému prostředí srov. např. ZUIJDERDIJN, J. – OVERLAET, K. Strategies for old age and agency of the elderly in towns in the Low Countries in the Renaissance. *Continuity and change*, 2021, Vol. 36, s. 265–284; PELZL, L. – ZUIJDERDIJN, J. Saving the best for last? Old age retirement among the Urban middle classes in Leiden and Regensburg (c. 1650 – c. 1800). *The History of the Family*, 2022, Vol. 27, No. 2, s. 326–349. Komplexní pohled na historické a kulturní vnímání stáří a procesu stárnutí předložil EHMER, J. Altersbilder und Konzeptionen des Alter(n)s im historisch-kulturellen Vergleich. In: HANK, K. – SCHULZ-NIESWANDT, F. – WAGNER, M. – ZANK, S. (eds.). *Alternforschung. Handbuch für Wissenschaft und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2019, s. 21–48; EHMER, J. Das Alter Geschichte und Geschichtswissenschaft. In: STAUDINGER, U. – HÄFNER, H. (eds.). *Was ist Alter(n)?* Berlin – Heidelberg: Springer, 2008, s. 149–172.

snad kontinuální přítomnost lidí po několik tisíc let.³⁸ Ves Lochenice je poprvé zmiňována v roce 1143, kdy pražský biskup Jan věnoval svůj zdejší majetek strahovskému klášteru.³⁹ Během třináctého století ves vlastnil opatovický klášter, ve 14. a 15. století byli majiteli vesnice různí vladykové a nižší šlechtici.⁴⁰ Majetek zde v této době hromadili také hradečtí měšťané⁴¹ a na začátku 15. století ve vsi držela dvůr i královna Žofie, manželka Václava IV.⁴² Roku 1469 Lev Tluksa z Čechtice vesnici, kterou tehdy tvořil mj. jeden poplužní dvůr a šest kmetcích dvorů, prodal městu Hradec Králové.⁴³ Lochenice se staly součástí rozsáhlého městského panství, které před polovinou 16. století zahrnovalo přes 40 vesnic, šest rybníků a obecní lesy. Roku 1547 bylo celé městské panství kvůli podpoře stavovského odboje zkonfiskováno Ferdinandem I., ale již o dva roky později se Lochenice s některými dalšími vesnicemi vrátily do majetku města, aby se ze zdejších finančních dávek mohly vydržovat hradecké kostely a špitály. K další konfiskaci městského dominia došlo po bitvě na Bílé hoře, neboť se Hradečtí přidali na stranu stavů. Od roku 1622 tak byly Lochenice ve správě císařského rychtáře, avšak již roku 1628 ves město získalo zpět a vlastnilo ji až do zániku patrimoniální správy, podobně jako dalších jedenáct vesnic.⁴⁴

Plužina vsi Lochenice byla ve sledovaném období v rámci panství jednou z nejúrodnějších, jak dokládá její bonitní ocenění v tereziánském katastru, kde byla zařazena do druhé bonitní třídy, tedy jako druhá nejkvalitnější na panství.⁴⁵ Vhodné podmínky pro zemědělskou činnost ve sledovaném období umožnila především sprašová terasa v západní části plužiny s převahou hnědozemě a černozemě, kde byly soustředěny polní pozemky, a nivní sediment východně od vsi, kde tok Labe umožnil vznik převažujících lučních pozemků s částečným výskytem polí a lesních porostů.

V souvislosti se zemědělskými možnostmi zdejšího obyvatelstva lze na základě údajů uvedených v záznamech josefského katastru zmínit také procentuální zastoupení tříletého obilního výnosu, který reflektuje kvantitativní zastoupení jednotlivých polních plodin. Premisou je v tomto případě vliv kvality zemědělské půdy na kvantitu hmotného zabezpečení výměnkářů v komparaci s jinými geografickými oblastmi.

³⁸ BUCHVALDEK, M. – ZEMAN, J. *Lochenice. Z archeologických výzkumů na katastru obce*. Praha: Univerzita Karlova, 1990, s. 9.

³⁹ FRIEDRICH, G. (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I*. Praha: Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae, 1904, s. 160.

⁴⁰ DOMEČKA, L. – SÁL, F. L. *Královéhradecko. I. dílu 1.–3. část. Místopis soudního okresu královéhradeckého*. Hradec Králové: Sbor pro zpracování a vydání monografie Královéhradecka, 1928, s. 119.

⁴¹ MIKULKA, J. *Dějiny Hradce Králové. Svazek I./I*. Hradec Králové: Nadace Historica, 1996, s. 54.

⁴² SOLAŘ, J. J. N. *Dějepis Hradce Králové nad Labem*. Praha: J. J. SOLAŘ, 1868, s. 626.

⁴³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 38.

⁴⁴ MIKULKA, *op. cit.*, s. 198–199, 240; VOJTÍŠKOVÁ, J. Ve víru třicetileté války (1620–1648). In: Kol. autorů. *Hradec Králové*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 197–199 a 207–210; BÍLEK, T. V. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, část druhá*. Praha: J. Otto, 1883, s. 1070.

⁴⁵ CHALUPA, A. – LIŠKOVÁ, M. – NUHLÍČEK, J. – RAJTORAL, F. (eds.). *Tereziánský katastr. Sv. I. Rustikál (kraje A–Ch)*. Praha: Archivní správa Ministerstva vnitra, 1964, s. 252–253.

Tabulka 1: Procentuální zastoupení jednotlivých plodin v rámci tříletého výnosu

	Pšenice	Žito	Ječmen	Oves
Lochenice	14	40	23	23
Panství	11	42	15	32

Právně-historický kontext držby nemovitostí

Poddaní nebyli až do poloviny 19. století plnými vlastníky půdy, nabytím zděděných nemovitostí se stávali pouze jejími uživateli.⁴⁶ Výjimku tvořily jimi vystavěné budovy na užívané půdě, kterými vlastnický disponovali, přičemž k ustanovení plného vlastnického práva na nemovitý majetek došlo až v roce 1848.⁴⁷ V době po třicetileté válce docházelo k obnově dříve opuštěných či poškozených vesnických gruntů, na které se vraceli nebo přicházeli noví uživatelé. V této souvislosti se vrchnosti snažily připoutat své poddané k půdě skrze nákupní držbu, jež hospodářům umožňovala disponovat uživatelským právem k nemovitostem.⁴⁸ Zároveň měla držba zakoupené usedlosti hospodáře motivovat k ekonomické prosperitě. Poměr poddaných k půdě byl určován vrchností, která s nimi z právního hlediska uzavírala obligační smlouvu, podle které byli poddaní povinni řádně hospodařit na svěřené půdě a odvádět příslušné finanční a naturální dávky. Vrchnost se na druhou stranu zavázala, že bude poddané chránit, zastupovat a podporovat.⁴⁹

Jedním z dlouhodobých důsledků nákupní držby byla následná držba gruntů z generace na generaci, jež nejen umožnila snadnější výběr daní a dávek, ale také vytvořila pevnější vztah poddaných k rodným usedlostem, pro které představovaly určitou socioekonomickou jistotu.⁵⁰ Josef Grulich si v rámci svého výzkumu všiml zvýšené fluktuace a nestability majetkové držby krátce po konci třicetileté války,⁵¹ související např. s rozpadem systému splácení zakoupených poddanských usedlostí.⁵² Následně se rodová držba na konci

⁴⁶ ŠOUŠA, J. Několik úvah k institutu poddanství a některým dalším právním otázkám z období předosvětského absolutismu. *Právněhistorické studie*, 2017, roč. 47, č. 2, s. 38–40; PEKAŘ, J. *Kniha o Kosti, díl druhý*. Praha: Melantrich, 1935, s. 1.

⁴⁷ SALABA, J. Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století. *Český časopis historický*, 1906, roč. 12, s. 192.

⁴⁸ Další možností byla držba nezakoupené nemovitosti, založená na principu požívacího práva. Jako příklad nezakoupených nemovitostí v Lochenicích můžeme uvést místní farní pozemky o 120 strýších, které byly v první polovině 18. století místním hospodářům propůjčeny za určitý nájem odváděný v naturáliích, v tomto případě za třetí mandel. K problematice srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 116–121, 127 a 146–147.

⁴⁹ Srov. např. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 150; GRULICH, J. Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku, Vřesecká rychta 1625–1825. In: *Jihočeský sborník historický LXV*, s. 34. Ze starších příspěvků např. TOMÍČEK, A. Něco o postupu selských gruntů. *Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze*, 1904, roč. 12, č. 1, s. 23–26; OLIVA, O. O podílech při prodeji gruntů a některých vrchnostenských příjmech ke konci XVI. a v 1. pol. XVII. století. *Časopis pro dějiny venkova*, 1923, roč. 10, s. 165–167. K problematice nákupního práva srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95–115.

⁵⁰ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 61–62.

⁵¹ Tamtéž, s. 63.

⁵² CHOCHOLÁČ, B. Gruntovní peníze a válka. K majetkovým a finančním poměrům poddaných na Moravě během třicetileté války. In: BALCAROVÁ, J. – KUBŮ, E. – ŠOUŠA, J. (eds.). *Venkov, rolník a válka v Českých zemích a na Slovensku v moderní době*. Praha: Národní zemědělské muzeum, s. p. o., 2017, s. 127.

17. století konsolidovala a docházelo též k převodům usedlostí mezi generacemi v delším časovém horizontu. V průběhu 18. století Grulich popisuje útlum mobility usedlého obyvatelstva a vytvoření dlouhodobého rodového majetku, který se hospodařící jedinec snažil dále rozšířit a na konci svého produktivního období předat potomkům.⁵³

Ačkoli pro oblast Lochenic ve druhé polovině 17. století není k dispozici podrobná evidence změn držby, lze zde Grulichovy poznatky vysledovat. Na selských gruntech kopíruje tento vývoj většina usedlostí – mezi lety 1654⁵⁴–1714⁵⁵ se změnila rodová držba na velké většině těchto gruntů (93 %),⁵⁶ které následně zůstaly v pokrevním držení jednotlivých rodů (60 %),⁵⁷ jak ilustrují údaje z roku 1730⁵⁸ a 1783.⁵⁹ Samotný grunt, v tomto případě v dědičném nájmu, představoval nejen pozemky, ale také obytná a hospodářská stavení, živý a mrtvý inventář spolu s dalším náčiním a náradím, které bylo nezbytné k trvalému fungování usedlostí, stejně jako osivo a obilí k živobytí.⁶⁰

Nejčastěji transfer majetku probíhal v rámci nukleární rodiny, přičemž postoupení usedlosti se mohlo uskutečnit jak *inter vivos*, tak *post mortem*. V místní gruntovní knize byl převod mezi živými nazván „dobrovolné postoupení“, přičemž běžným důvodem k uplatnění tohoto typu transferu byl vysoký věk či slabé zdraví dosavadního hospodáře. Novým vlastníkem se obvykle stával syn, v menší míře, zejména pokud neměl odstupující syna, dcera, respektive zeť. Výši finanční sumy, kterou obvykle tvořil závdavek a splátky podílů a dluhů, ovlivňovaly různé faktory, např. rozloha pozemkové držby⁶¹ nebo rozsah poskytovaného výměnku.⁶²

V osmdesátých letech 18. století došlo ke značným změnám v dosavadní dědické praxi. Zatímco v 17. a 18. století se novým držitelem gruntu běžně stával nejmladší syn, díky kterému se předpokládala delší doba hospodaření původních hospodářů a ujímání jiných usedlostí ostatními potomky, po roce 1787 se na základě patentu z 3. dubna 1787 (č. 658/1787 JGS)⁶³ měli nastupujícími hospodáři stávat nejstarší synové, případně dcery. Patent byl sice po smrti Josefa II. zrušen, ale princip postoupení nemovitosti nejstaršímu synovi, pokud nebylo v otcově poslední vůli rozhodnuto jinak, zůstal zachován v patentu

⁵³ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 63–64; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 149.

⁵⁴ ČADKOVÁ – ZAHRADNÍKOVÁ, *op. cit.*, s. 273–275.

⁵⁵ NA, Tereziánský katastr, inv. č. 1076, kart. č. 327, Hradec Králové, statek města, Lochenice.

⁵⁶ Rodová držba se změnila na 14 z 15 lochenických selských gruntů.

⁵⁷ Rodová držba se ustálila na 9 z 15 lochenických selských gruntů.

⁵⁸ SOKA HK, AMHK, inv. č. 319, kn. č. 30, První Tereziánský katastr (kontribuční ocenění poddanských vesnic patřících pod město).

⁵⁹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, Rustikální katastr z roku 1757, 1783, pag. 1–14.

⁶⁰ Srov. KUTNAR, *op. cit.*, s. 186.

⁶¹ Např. roku 1833 bylo lochenické stavení čp. 7 s osmi měřicemi a 4,25 mázliku prodáno za 320 zlatých, v roce 1835 byla tržní hodnota chalupy čp. 98 se šesti strychy půdy (zhruba devět měřic) stanovena na 400 zlatých, kdežto chalupa čp. 94, která disponovala 23 měřicemi a 15 mázliky, byla v roce 1840 prodána za 1200 zlatých. (SOKA HK, Okresní soud Hradec Králové, inv. č. 637, Pozemkové knihy – extrakty, Lochenice, čp. 7, 94 a 98.)

⁶² Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 347.

⁶³ Die Justizgesetzsammlung = Sbírka justičních zákonů, tedy věstník zákonů vydaných mezi lety 1780–1849. Srov. PAUSER, J. Landesfürstliche Gesetzgebung (Policey-, Malefiz- und Landesordnungen. In: PAUSER, J. – SCHEUTZ, M. – WINKELBAUER, T. (eds.). *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*, Ein exemplarisches Handbuch. Wien: Böhlau, 2004, s. 238.

Leopolda II.⁶⁴ z 26. května 1791 (č. 152/1791 JGS), o právě dědickém na selských statcích v Čechách,⁶⁵ který doplňoval a uváděl v platnost patent z 11. května 1786 (č. 548/1786 JGS), o dědické posloupnosti, jenž byl posléze s malou úpravou inkorporován do Všeobecného občanského zákoníku.⁶⁶ Mimo jiné ustanovil, že pokud zůstavitel zemřel bez závěti, jeho majetek připadl nejbližším příbuzným a dědictví se dělilo rovným dílem mezi pozůstalé dědice.⁶⁷

Recepce patentů se mohla v jednotlivých oblastech lišit – zatímco Alice Velková prokázala na Štáhlavsku poměrně rychlou změnu preference dědiců usedlostí, zosobněných nejstaršími syny či dcerami,⁶⁸ jiní badatelé poukázali na pozvolnou recepci zákonných norem, přičemž nástup nejstarších potomků převážil prakticky až v 19. století.⁶⁹ Do vzniku konkrétních právních předpisů platila všeobecná ustanovení vycházející ze sbírek městského práva, Obnoveného zřízení zemského či vrchnostenských nařízení.⁷⁰ Zároveň je vhodné zmínit, že odstupující hospodáři mohli svůj grunt předat komukoli, přičemž zde nezřídka hrála svou roli individuální či rodinná strategie, odlišná v každé domácnosti. V posledním desetiletí 18. století se v oblasti dědické praxe zlepšilo také postavení žen, neboť se od této doby mohly samostatnými držitelkami gruntů stávat i dcery, kdežto v dřívějším období majetek postoupený dceři nabýval zeť. Hospodyňka také měla možnost vlastnické právo na nabytou rodnou usedlost dělit mezi sebe a svého manžela, eventuálně se mohla po svatbě a následném přestěhování stát spolumajitelkou manželovy usedlosti. Toto rozdělení vlastnického práva obvykle zajistilo do manželství přinesené věno, kterým se vyplatily dědické podíly manželových sourozenců. Podobně měly od konce 18. století možnost samostatného hospodaření pozůstalé vdovy, které se následně mohly znovu vdát či předat získanou usedlost některému z potomků.⁷¹ Všeobecný občanský zákoník, vyhlášený

⁶⁴ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 153.

⁶⁵ Tamtéž, s. 154.

⁶⁶ HORÁK, O. – DADUOVÁ, M. – OSINA, P. Czech inheritance law and the significance of tradition. *The Lawyer Quarterly*, 2019, roč. 9, č. 4, s. 333.

⁶⁷ KALOUSEK, J. (ed.). *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXV, Řády selské a instrukce hospodářské 1781–1850*. Praha: Domestikální fond království českého, 1910, s. 309. K problematice srov např. GRULICH, *Poddanská nemovitost*, s. 34–42; GRULICH, J. Dědická praxe a migrace na jihu Čech v 17. a 18. století. *Historický obzor*, 2004, roč. 15, č. 1/2, s. 36–45; SCHELLE, K. Dědické právo ve Všeobecném občanském zákoníku. In: DVOŘÁK, J. – MALÝ, K. a kol. (eds.). *200 let Všeobecného občanského zákoníku*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2011, s. 492–498; SLAVÍČKOVÁ, P. Právní ochrana sirotek ve Všeobecném občanském zákoníku a starších právních předpisech. In: *200 let Všeobecného občanského zákoníku*, s. 482–491; SLAVÍČKOVÁ, P. „Státek svůj dej komu chceš...“ Právní nároky dětí v rámci dědického řízení v raně novověkém městském prostředí. *Východočeské listy historické*, 2011, roč. 28, s. 5–15; MAUR, E. Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert. *Historická Demografie*, 1996, roč. 20, s. 93–118. Obecněji LIPOVSKI, R. Pozůstalostní agenda v osvěcenském zákonodárství. *Hospodářské dějiny = Economic History*, 2011, roč. 26, č. 1, s. 3–36; LIPOVSKI, R. Vybrané právní aspekty pozůstalostní agendy v době „protoosvěcenské“ (1789/1790–1848). *Hospodářské dějiny = Economic History*, 2011, roč. 26, č. 2, s. 123–153.

⁶⁸ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64.

⁶⁹ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 38. GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64.

⁷⁰ Extenzivní výklad o vývoji dědického práva a dědických systémech podává VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 150–174.

⁷¹ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 64–65.

patentem z 1. června 1811, rozlišoval trojici dědických titulů – poslední vůli zemřelého, dědickou smlouvu a právně zakotvenou dědickou posloupnost v případě absence poslední vůle či dědické smlouvy.⁷² V této základní podobě zůstalo dědické právo až do konce sledovaného období.

Pokud nemovitosti nabyli nastupující vlastníci po smrti rodičů, byla změna držby v gruntovní knize označena jako „dědičné postoupení“. V případě smrti hospodáře přecházela nemovitost do rukou dědice, který mohl být vybrán za hospodářova života či v jeho poslední vůli. Také v tomto případě byl nastupující povinen z prodejní ceny vyplatit spoludědicům podíly, eventuálně uhradit další váznoucí závazky. Obecně se zaplacené částky potvrzovaly kvitancemi, které byly v našem případě zaznamenávány také do gruntovní knihy. Nesplacené pohledávky byly nadále vedeny v příslušném oddíle knihy a zejména v 18. století byl jejich stav ročně aktualizován. Výjimkou nebylo splácení pohledávek z předchozí změny držby.⁷³

V případě úmrtí obou rodičů bez předchozího majetkového převodu nemovitost obvykle nabyli sirotci, které, pokud nebyli plnoletí, zastupoval poručník, jenž je právně zastupoval a byl prozatímním hospodářem. Po dosažení plnoletosti se novým hospodářem stal sirotek, který byl vybrán jako dědic. Funkce poručníka pochopitelně odpadala v případě, že některý ze sirotků byl v době smrti rodičů již zletilý.

Prodejní cena největších lochenických statků se ve druhé polovině 18. století pohybovala obvykle mezi 700–1000 zlatými. Menší selské usedlosti byly postupovány za 300 až 800 zlatých. Chalupnické živnosti většinou otcové synům předávali v obvyklém rozmezí 175–350 zlatých. Baráčnická stavení bez pozemků se prodávala obvykle v rozmezí 50–200 zlatých. V první polovině následujícího století cena nemovitostí stoupla, např. místní velké statky se prodávaly za 3500 až 4000 zlatých, přičemž maximum tvoří částka 10 000 zlatých za statek čp. 77 v roce 1808. U menších selských usedlostí se cena pohybovala mezi 1500–2000 zlatými. V případě chalupnických živností lze za typické považovat rozmezí 800–1200 zlatých, baráčnická stavení byla obvykle prodávána za 200–500 zlatých. Prodejní cena jednotlivých typů usedlostí však byla značně variabilní a nemusela odpovídat reálné hodnotě, neboť odstupující hospodář mohl finanční sumu pro nastupujícího snížit a částka se posléze dělila mezi ostatní nevybyté sourozence podle zásad dědického práva.⁷⁴ Zároveň však mohly být nemovitosti postoupeny za vyšší než reálnou cenu, aby došlo k finančnímu navýšení dědických podílů a rozsahu výměnku.⁷⁵

Aspekty ovlivňující podobu výměnku

Velikost a rozmanitost výměnků ovlivňovalo množství faktorů, které Josef Možuta, ačkoli se věnoval problematice právního institutu výměnku až ve 20. století, vhodně rozdělil do tří skupin, jež je možné uvést i pro předcházející období, neboť reflektují pozadí konečné podoby tehdejších výměnků. Determinovat tak lze geografické a hospodářské faktory (např. velikost usedlosti, hospodářských a obytných místností, poloha pozemků, bonita půdy, oblast, v níž usedlost leží a z ní plynoucí způsob obhospodařování půdy a výnos), sociální faktory (stáří účastníků při převodu nemovitostí, počet a stáří rodinných

⁷² Srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 154–155.

⁷³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 65r–65v; VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 192.

⁷⁴ PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 459–460.

⁷⁵ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 142.

príslušníku, zdravotní stav, rodinný stav, vzdelání, mravní a kulturní úroveň, náboženské vyznání) a ekonomické faktory (úspory, dluhy).⁷⁶

V trhových smlouvách, jejichž předmětem byly lochenické selské a chalupnické grunty, většinou nalézáme část právního jednání, která věnuje pozornost výměnku. Analýzou zápisů lze poznat nejen podobu a složení zabezpečení starých hospodářů a hospodyněk, ale také velikost a ekonomickou situaci jednotlivých usedlostí či vztahy mezi nastupujícím a odstupujícím hospodářem. Na selských gruntech, které disponovaly největší pozemkovou držbou a obvykle také nejvyšším počtem kusů chovaného dobytka, pochopitelně docházelo k uzavírání nejobsáhlejších výměnků, což souviselo s nejsilnější ekonomickou pozicí těchto gruntů v komparaci s jinými typy poddanských usedlostí, tedy s chalupnickými a baráčnickými usedlostmi. Výměnek mohl být poskytován oběma odstupujícím manželům, jedné osobě, pokud jeden z manželů zemřel již před postoupením gruntu, jinému členovi rodiny (např. svobodným sourozencům odstupujícího hospodáře⁷⁷ nebo fyzicky či psychicky handicapovaným členům domácnosti),⁷⁸ ale také zcela cizí osobě, jak bude uvedeno dále, nebo nemusel být smluvně domlouván vůbec. Jeho rozsah mohl ovlivnit počet osob, kterým byl odevzdáván, neboť pokud jeden z manželů na výměnku zemřel, mohlo dojít ke zmenšení zabezpečení pozůstalé osoby.⁷⁹ Povinnost plnění výměnkářských závazků zanikala smrtí jejich příjemců či byla časově omezena, a to zejména v případě vdov výměnkářek, které se mohly znovu provdat, eventuálně je mohli zabezpečit další členové rodiny, jak bude později uvedeno.⁸⁰ Poskytování výměnku bylo možné smluvně domluvit také *pro futuro*, například tehdy, kdy se dědicem majetku stalo dítě. Výměnek tak byl odevzdáván až po dosažení věku vhodného k vedení hospodářství.⁸¹

Věk odchodu na výměnek

Průměrný věk odstupujících držitelů usedlosti, resp. dědičných uživatelů nemovitostí, se mezi lety 1770–1850 v Lochenicích pohyboval okolo 60 let a zároveň byl značně variabilní. Často ho mohla ovlivnit fyzická kondice hospodářů, jak dokládá rozmezí 46 až 87 let. Pro určení průměrného věku byly použity vzorky představující ženaté hospodáře postupující svou usedlost za doby jejich života.⁸² Střední hodnota věku při odchodu na výměnek v případě lochenických sedláků a chalupníků kopíruje poznatky Alice Velkové, která zjistila, že muži ve vsi Lhůta na Plzeňsku nastupovali na výměnek průměrně v 58,7 letech.⁸³ Také ve statistických závěrech Josefa Grulichy, jenž zkoumal zabezpečení v oblasti vřesecké rychty, zjistíme, že největší počet hospodářů odešel na výměnek mezi

⁷⁶ MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 105.

⁷⁷ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 341; KUTNAR, *op. cit.*, s. 193; HELD, T. *op. cit.*, s. 232.

⁷⁸ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 573v.

⁷⁹ Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 353–354.

⁸⁰ Srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 284. Reflexi literatury k problematice vdovců a vdov podává např. SKOŘEPOVÁ, M. Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti. *Opera historica*, 2011, roč. 15, s. 283–321; SKOŘEPOVÁ, M. Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání). *Historická demografie*, 2011, roč. 35, č. 1, s. 1–31. Problematice vdovství v raném novověku se věnovala např. INGENDAHL, G. *Witwen in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt nad Mohanem: Campus, 2006.

⁸¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 12v.

⁸² Výjimku tvoří několik baráčníků, v jejichž případech byli do statistiky použiti i ovdovělí muži.

⁸³ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

55–59 rokem života.⁸⁴ Diference evidujeme v případě vesnice Stružinec na Semilsku, kde věk hospodářů při odchodu na výměnek činil pouhých 52 let v letech 1700–1787 a 55 let v letech 1788–1849.⁸⁵ Vysoký věk lochenických baráčníků ovlivnil nízký počet do vzorku vhodných trhových smluv, průměrnou hodnotu je tedy třeba brát s určitou rezervou. Dlužno dodat, že odchod starého hospodáře na výměnek automaticky neznamenal jeho pasivní úlohu v rámci hospodářství. Výměnkář mohl větší či menší měrou zasahovat do chodu hospodářství, neměl už však osobní zodpovědnost za jeho vedení, pokud se tedy smluvní strany nedohodly jinak, jak bude uvedeno dále, ale mohl se stát rádcem, pomocníkem či přispěvatelem, pokud mezilidské vztahy na usedlosti dovoľovaly, což je ostatně patrné např. při vyličení postav a jednání výměnkářů v různých Raisových realistických povídkách.⁸⁶

Povinnost odvádění výměnku nepochybně zatěžovala nové hospodáře, její trvání však bylo odlišné v každé domácnosti, kde záleželo především na věku odstupujícího hospodáře. Obvyklé důvody postoupení usedlosti – stáří či nemoc – podle všeho ve skutečnosti mohly souviset především se snahou o zbavení se poddanských povinností, neboť výměnek mohl být bývalým hospodářům odváděn často i několik desetiletí, což ovšem znamenalo další ekonomickou zátěž pro nového hospodáře.⁸⁷ V případě Lochenic zahrnuje časové rozmezí odvádění výměnku jeden rok až 40 let. Průměrně se však jedná o 13,8 let bez rozlišení typů poddanských usedlostí, přičemž medián v tomto případě činí 12 let. S přihlédnutím k době odvádění výměnku v rámci jednotlivých typů usedlostí lze zjistit, že nejdéle bylo zabezpečení poskytováno na selských statcích – průměrně 15,7 let; medián 14,5 let.⁸⁸ Kratší období poté vykazují chalupnické usedlosti (průměr 12,9 let; medián 13 let)⁸⁹ a baráčnická stavení (průměr 11,6 let, medián 8 let).⁹⁰

Zdá se, že jedinými překážkami pro příjem výměnku na poddanských usedlostech v okolnostech jiných, než byla smluvní domluva střídajících se hospodářů na usedlosti, byla buď smrt případného příjemce či příjemců, nebo přílišné zadlužení gruntu, na které v trhové smlouvě poukázala sama vrchnost. Tento případ se vyskytl roku 1768 na vlčkovické selské usedlosti čp. 1, kterou odstupující hospodář Jan Malina „tak dalece zpustil, že stavení na upadnutí jest, anobřž také robotu zasezuje, kontribuce vždy zpátky zůstává, na chléb ani k budoucímu jarnímu setí ničeho nemá, též staré dluhy nevyplácí, nadto více nových [...] přidělal.“⁹¹ Statek byl dán do dražby a postoupen novému držiteli s výměnkem pro Václava Baruška, hospodáře před Malinou,⁹² kterému však pro přílišné zadlužení gruntu nebyl takový nárok přiznán.⁹³

⁸⁴ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 349. Mořuta v první polovině 40. let 20. století také uvádí průměrný věk 60 let, srov. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 106.

⁸⁵ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Mezigenerační transfer*, s. 41.

⁸⁶ Srov. DRESLER, *Rodina*, s. 65–66.

⁸⁷ GRULICH – SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 53. Autoři zde uvádí období přelomu 19. a 20. století, dlouhotrvající výměnky však evidujeme i v předcházejícím období.

⁸⁸ Určeno na základě kombinace 38 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁸⁹ Určeno na základě kombinace 40 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁹⁰ Určeno na základě kombinace 15 trhových smluv a matričních záznamů zemřelých.

⁹¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 509r.

⁹² Baruškův výměnek měl být odváděn na základě trhové smlouvy s novým hospodářem Malinou, avšak vzhledem k ekonomické situaci v rámci usedlosti patrně nebyl tento smluvní závazek plněn.

⁹³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 510r.

Tabulka 2: Věk odstupujících lochenických hospodářů v letech 1770–1850

	Usedlost a věk		
	Selská	Chalupnická	Baráčnická
Průměr	61	58,7	68
Minimum	49	46	53
Maximum	83	76	87
Výměnkářů	25	18	6

Selské výměnky

Grunty, které byly zatíženy výjezdni robotou, tvořily v Lochenicích od poloviny 18. století nejmenší skupinu poddanských usedlostí. V některých případech se sice nejedná o celé původní statky, nýbrž např. o jejich poloviny, přesto tyto usedlosti řadíme mezi selské grunty, protože podléhaly potažní robotní povinnosti a byly jako selské vedeny (nejen) v gruntovní knize. Odstupující sedlák, jenž většinou v trhové smlouvě uvedl jako důvod postoupení vysoký věk a podlomené zdraví, pročež dále nemohl vést své hospodářství,⁹⁴ po novém hospodáři v rámci výměnku téměř vždy požadoval střechu nad hlavou, jež mohla být poskytnuta ve světnici či upravené místnosti, respektive přímo v domovním stavení,⁹⁵ či v samostatném, odděleném objektu.⁹⁶ Právo bytu a obývání stavení, které mohlo být přesně specifikováno,⁹⁷ doprovázelo zajištění dostatečného množství dřeva k topení, případně k vaření a pečení chleba,⁹⁸ vzácněji k sušení ovoce (v Lochenicích šlo obvykle dva sáhy dřeva ročně),⁹⁹ přičemž se mohlo jednat o otop z konkrétní lokality.¹⁰⁰ Občas výměnkáři požadovali také několik liber svíček, ojediněle otepi loučí či chrástí.¹⁰¹ Pro uskladnění svých věcí a naturálií plynoucích z výměnku pro sebe odstupující vymíňovali obvykle některé kusy nábytku, další místnosti či objekty usedlosti, případně pouze jejich části či právo jejich užívání.¹⁰² Kromě světnice, komory, pudy a sklepa se mohlo jednat také o spíž, špýchar, chlév, stáje, stodolu, sekárnu, sušárnu ovoce či včelí úly, případně

⁹⁴ Tyto důvody k postoupení usedlosti jsou pochopitelně uváděny také v případě chalupníků a baráčníků. Uvedme např.: „[...] jsouce již věkem sešlý a churavý, tudy k dalšímu hospodaření neschopný.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 3r.) „[...] pro sešlost věku déle hospodařit v stavu není [...]“ (Tamtéž, fol. 435r.) „[...] již věkem sešlý jsa, že pro starost hospodařiti nemůže [...]“ (Tamtéž, fol. 548v.) „[...] jsouce již věkem sešlý a pro nedostatek svého zdraví k dalšímu hospodaření neschopný [...]“ (Tamtéž, fol. 762r.)

⁹⁵ „Byt pokojný s hospodářem až do smrti [...]“ (Tamtéž, fol. 92v.)

⁹⁶ „Byt pokojný ve světnici přes dvůr nově vystavěné [...]“ (Tamtéž, fol. 135v.)

⁹⁷ „[...] postel v koutku za kamny [...] by vždy bez nějakých mrzutostí používat [...]“ (Tamtéž, fol. 130v.)

⁹⁸ „[...] s hospodářovým dřívím topit a vařit a chleba pít [...]“ (Tamtéž, fol. 161r.) „[...] otci a matce každoročně v sv. Martinu 1½ sáhu měkkého dříví za své peníze koupí.“ (Tamtéž, fol. 43v.) „[...] 2 sáhy aneb 4 fůry roští [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 22r.)

⁹⁹ „[...] zachraňují sobě právo ovoce v sušárně s hospodářovým dřívím usušit [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v.)

¹⁰⁰ „[...] pro jejich potřebné topení dva sáhy štípaného měkkého dříví z hradeckých panských lesů [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 62v.)

¹⁰¹ „[...] potřebné dříví pro teplo, vaření a pečení chleba, 2 libry svíček, 2 otepe loučí [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 165r.)

¹⁰² „[...] v síni komoru, příležitost ve stodole i na půdě a ve sklepe [...]“ (Tamtéž, fol. 106v.)

též o právo užívání cihelny náležející k lochenickému statku čp. 39 při transferu v roce 1848.¹⁰³ Zde je vhodné zmínit, že dvorský dekret ze 4. února 1819 umožnil poddaným na svých pozemcích výrobu cihel jak pro vlastní potřebu, tak za účelem jejich prodeje.¹⁰⁴

Vedle zajištění bytu a stravy byl další typickou součástí zabezpečení starých selských hospodářů tzv. sutý výměnek, nazývaný též sypaný výměnek, do kterého je řazen odvod obilnin a dalších polních plodin. Nastupující hospodář obvykle odevzdával výměnkářům největší množství žita, jehož průměrné množství o více než pětinu převyšovalo roční průměrné množství chlebového žita nutného k výživě dospělé osoby;¹⁰⁵ poté ječmene a pšenice, která byla v katastru vesnice pěstována nejméně.¹⁰⁶ Tyto tři obiloviny tvořily část selského výměnku v 85–87 % případů. Navíc mohly být vyžadovány v různé kvalitě, obvykle pochopitelně v nejvyšší.¹⁰⁷ Do sypaného výměnku lze zařadit též jáhly, poskytované v 80 %, kroupy (61 %), čočku (50 %) a hrách, který byl součástí 57 % odváděných selských výměnků. Zejména v první polovině 19. století obsahuje výčet sypaného výměnku také sůl, kterou nalézáme v 18 % případů. Sypaný výměnek byl na selských gruntech zpravidla neobjemnější, protože jeho rozsah podmiňovala rozloha přináležejících pozemků a v lokálním rámci svou roli sehrála také již zmíněná vysoká kvalita zemědělské půdy.¹⁰⁸ Konkrétní množství odváděných plodin v rámci jednotlivých typů poddanských usedlostí reflektuje tabulka dále.

V množství poskytovaného sypaného výměnku v komparaci s poznatky Alice Velkové, která zjistila průměr sypaných výměnků ve vesnici Lhůta na Plzeňsku, nenacházíme výraznější rozdíly. Velková rozeznává výměnky poskytované jedné či dvěma osobám a jejich rozsah se liší přibližně o třetinu. Sypaný výměnek poskytovaný jedné osobě je v Lochenicích vyšší a zároveň nejsou rozdíly mezi množství poskytnutým různým počtům osob tolik markantní jako v případě Lhůty. Velková ve svém výzkumu sypaných výměnků bohužel nerozlišovala klasifikaci poddanských zemědělských usedlostí, tedy selské a chalupnické grunty, a do konečných přehledů je zařadila společně, čímž mohlo dojít ke zkrácení hodnot, jak dokládá tabulka evidující množství obilí na selských a chalupnických usedlostech v Lochenicích, kde nalézáme výrazné difference, které spočívají v odlišné výměře přináležející půdy ke statkům a chalupám. V souvislosti s vysokým počtem chalupnických gruntů v Lochenicích totiž pochopitelně došlo ke snížení množství poskytovaného obilí v konečných statistických přehledech. Klasifikaci poddanských usedlostí a jejich rozdílnou pozemkovou držbu je vhodné vzít v potaz, protože s pomocí těchto faktorů můžeme lépe determinovat rozsah výměnků na různě velkých usedlostech, a to i přes uváděné průměrné hodnoty. Podle záznamů rustikálního katastru z roku 1783 přináleželo k lochenickým selským gruntům průměrně 78 měřic rustikální (15 ha)¹⁰⁹ půdy, chalupníci obhospodařovali průměrně 11,2 měřic (2,1 ha) a v případě baráčníků činila průměrná pozemková držba

¹⁰³ „[...] pak společné užívání cihelny na roli U Křivého dubu [...]“ (Tamtéž, fol. 368v.)

¹⁰⁴ KALOUSEK, *op. cit.*, s. 547–548; KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*. Praha: Jan Laichter, 1949, s. 384.

¹⁰⁵ HONC, *op. cit.*, s. 208.

¹⁰⁶ NA, Josefský katastr, inv. č. 650, kart. č. 303, Lochenice, fol. 155v–156r.

¹⁰⁷ „[...] sedm korců žita předního [...]“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 468, kn. č. 179, fol. 77v.)

¹⁰⁸ Srov. CHALUPA – LIŠKOVÁ – NUHLÍČEK – RAJTORAL (eds.). *op. cit.*, s. 252–253.

¹⁰⁹ Zde jde o jednotku plochy, přičemž platí, že 1 měrice = 1918 m². (HOFMANN, G. *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň – Sušice: Státní oblastní archiv v Plzni – Muzeum Šumavy, 1984, s. 61.)

2,5 měrice (0,5 ha).¹¹⁰ Právě značné rozdíly v přináležející půdě, a tedy v hospodářských možnostech, ovlivňovaly rozsah výměnků, proto je záhodno selské a chalupnické grunty ve statistických závěrech rozlišovat.

Dlužno dodat, že Velková ve vsi Lhůta eviduje výměnek v trhovách smlouvách na selské usedlosti během první poloviny 19. století v 76,9 %, ¹¹¹ na lochenických selských gruntech byl výměnek v průběhu celého sledovaného období uzavřen v 83 % případů, ¹¹² v samotné první polovině 19. století se v Lochenicích jedná přibližně o 80 % a větší rozdíly mezi lokalitami v této rovině tedy nenacházíme.¹¹³

Tabulka 3: Množství obilí z hlediska počtu osob

Plodina	Jedné osobě		Dvěma osobám	
	Průměr (strychy)			
	Lochenice	Lhůta	Lochenice	Lhůta
Žito	4,2	3,5	5,4	5,4
Ječmen	2,1	1,4	2,6	2,5
Pšenice	1,25	0,9	1,9	1,3

Tabulka 4: Množství obilí z hlediska klasifikace lochenických gruntů

Plodina	Jedné osobě		Dvěma osobám	
	Průměr (strychy)			
	Statek	Chalupa	Statek	Chalupa
Žito	6,3	3,6	7,1	4,4
Ječmen	3,2	1,8	3,1	2,2
Pšenice	1,6	0,9	2,8	0,7

Důležitou součástí zabezpečení představovalo také právo užívání některých postoupečných polí a luk. Nejčastěji se však jednalo o užívání zahrady či sadu, a to jak v celém rozsahu, tak pouze částečně – záleželo na dohodě smluvních stran. U velkých statků se lze též setkat s vymíněním jedné ze zahrad. Z těchto pozemků plynuly další požitky, jako odevzdávání části tamní úrody – obvykle třetí či čtvrtý díl urozeného ovoce,¹¹⁴ případně byly konkrétní ovocné stromy v dočasném držení výměnkářů definovány,¹¹⁵ nebo byla úroda

¹¹⁰ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, pag. 1–14.

¹¹¹ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 104.

¹¹² Celkem se jedná o 65 kompletních trhových smluv, ve kterých byl výměnek uveden v 54 případech. Pokud bychom vzali v potaz také extrakty retrospektivních trhových smluv, které evidují pouze jména smluvních stran a přibližný rok postoupení usedlosti, ačkoli v původní gruntovní knize výměnek pravděpodobně obsahovaly, jejich započtení by značně zkreslilo reálný stav a jednalo by se o 63,5 %.

¹¹³ Srov. VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 104.

¹¹⁴ „[...] a třetí díl ovoce ze zahrady.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 84v.)

¹¹⁵ „[...] 20 slivových stromů za stodolou, který matka sobě vybere, a 6 jablon[í] a hrušek vždy třetí díl [...]“. (Tamtéž, fol. 121r.)

v předem stanoveném množství odsypávána,¹¹⁶ eventuálně docházelo ke kombinaci forem plnění.¹¹⁷ Nový hospodář se s výměnkáři mohl dělit také v rostlinné výrobě, kde jim často poskytl několik záhonů pro pěstování zeleniny, jejichž osázení bylo předem stanoveno.¹¹⁸ Smluvní strany se však mohly domluvit i na odevzdávání již urozených plodů,¹¹⁹ jako tomu bývalo v případě ovoce, či na obou možnostech plnění,¹²⁰ a to nejen v oblasti zelinářství, ale také při produkci přadných rostlin, lnu a konopí, které mohli výměnkáři pěstovat ve vlastní režii,¹²¹ nebo jim mohly být odevzdávány jak v semenu,¹²² tak částečně¹²³ či plně zpracované.¹²⁴ Zároveň mohli výměnkáři v rámci svého zabezpečení nabývat oblečení, peřiny a jiné prádlo, o jehož údržbu se obvykle nemuseli starat,¹²⁵ nebo jim nastupující vyplácel finanční částky na nákup oblečení.¹²⁶ Na statcích si výměnkáři mnohdy vymíňovali také kus pole či louky k přilepšení, přičemž péči o pozemky měl běžně na starost nový hospodář,¹²⁷ případně odevzdával sklizené obilí, seno či slámu ze svých pozemků výměnkářům.¹²⁸ Pozemky v režii výměnkářů sloužily k jejich vlastnímu přilepšení, pastvě či získávání píce pro vymíněný dobytek, případně k jejímu prodeji a zisku dodatečných finančních prostředků.¹²⁹ Jak však již bylo uvedeno, vymíňování konkrétních pozemků omezily ve sledovaném období příslušné právní úpravy. Dlužno zmínit, že vymíňování slámy či ovsu se v zápisech lochenické gruntovní knihy objevuje sporadicky.¹³⁰

Vymíněná hospodářská zvířata vydržoval častěji nový hospodář než výměnkáři. Na selských usedlostech obvykle jedna výměnkářská kráva (vymíněny však mohly být např. až čtyři kusy skotu) stála běžně mezi ostatním hovězím dobytkem a její krmení zajišťoval

¹¹⁶ „[...] každoročně jednu bečku syrových švestek [...]“ (Tamtéž, fol. 242v.)

¹¹⁷ „[...] [v]žadu za plotem kousek sadu, třetí díl hrušek, když pán Bůh požehná, 1 v[ě]rtel] jablek.“ (Tamtéž, fol. 104v.)

¹¹⁸ „Dáleje za stodolou 2 záhony pro zelí a 2 pro řepu, též pod 3½ čt[vertce] křenovky [...]“ (Tamtéž, fol. 130v.)

¹¹⁹ „[...] 1 vědro krouhaného zelí, 5 beček erteplí, [...] 3 otepi křenu [...]“ (Tamtéž, fol. 74r.)

¹²⁰ „Item po zeleninu pro 1 žejdlík cibule, pro 1 žejdlík mrkve, pro ½ žejdlíku petržele, 1 záhon zelí, 2 záhony řepy, [...]“ (Tamtéž, 104v.)

¹²¹ „[...] míti bude 1 záhon pro vysetí lněného semena, neb kdyby výměnkáři ten len síti nechťeli, namísto toho 1 centnýř dobře vypořádaného lnu.“ (Tamtéž, fol. 76r–76v.) „[...] 1 záhon vorný pro předivo [...]“ (Tamtéž, fol. 2r.) „[...] 1 záhon pro konopě, [...]“ (Tamtéž, fol. 14v.)

¹²² „[...] po jedné čtvrt[ci] lněného semene lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 84v.)

¹²³ „[...] 60 liber čistě vypracovaného lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 122v.) „[...] 3 klouby vypořádaného lnu [...]“ (Tamtéž, fol. 126v.)

¹²⁴ „[...] a 12 loket na košile plátna dávat [...]“ (Tamtéž, fol. 106v.)

¹²⁵ „[...] vždy čistým prádlem zaopatřiti [...]“ (Tamtéž, fol. 123r.) „[...] a bidlo pro peřiny ve světnici mít.“ (Tamtéž, 147r.) „[...] prádlo skrze čeládku nechat čistě vyprat i vyválet.“ (Tamtéž, fol. 171v.) „Kdyby matka sobě vyprat nemohla, zaopatří hospodář bílým prádlem.“ (Tamtéž, fol. 31v.) „[...] prádlo vyprat a košile ušít [...]“ (Tamtéž, fol. 74r.)

¹²⁶ „[...] každoročně jim na šactvo 16 fcm v hotovosti vyplatí.“ (Tamtéž, fol. 209v.)

¹²⁷ „[...] jakož také co otec prikoupené grunty [zde ve významu pozemky] pro sebe má, jest nastupující zavázán, též se svým dobytkem ty samé vzděláti a ourodu z nich přivést.“ (Tamtéž, fol. 88v.) „[...] a jim též roli za Labem Pod Skálou, pak Na Špiharce a Za Trotinou, kterých oni vlastníci jsou, pořádně obdělat, tj. zvorati, hnůj na ni vyvýt, zavorat, s vejměnkářovým semenem zasít, ourodu domů se svým potahem přivést a jim odevzdat, jakož i také dále obilí do mlejna a z něho namletou mouku zase domů výměnkářům přivést.“ (Tamtéž, fol. 140v.)

¹²⁸ „[...] jim každoročně 4 mandele žitný slámy a 2 m[an]d[ele] ječný, též 3 centy sena dávat [...]“ (Tamtéž, fol. 41v.)

¹²⁹ GRULICH, *Populační vývoj*, s. 346.

¹³⁰ Sláma se v zápisech vyskytuje patrně pouze čtyřikrát.

nastupující.¹³¹ V případě, že výměnkáři disponovali vlastními pozemky, píce obyčejně plynula z této půdy.¹³² Stejně možnosti péče o vymíněný dobytek nalézáme i v případě dalších hospodářských zvířat, tedy zejména prasat, koz, hus a slepic, avšak jejich chov ve většině případů pochopitelně zajišťoval nový hospodář.¹³³ Mohlo dojít k situaci, kdy výměnkáři nechtěli či nemohli chovat vlastní hospodářská zvířata, tehdy jim nový hospodář odváděl produkty a plody zvířat a jiné potraviny.¹³⁴ V případě hovězího dobytka si výměnkáři ve smlouvách zajišťovali nadojené mléko v pravidelných intervalech. Na selských gruntech získávali nadojené mléko běžně dvakrát (často ve středu a v pátek) či třikrát týdně (např. v pondělí, ve čtvrtek a v sobotu), někdy výměnkář disponoval čerstvým mlékem každé ráno.¹³⁵ Méně často poté nalézáme pevně stanovený objem odevzdávaného mléka, který činil např. pět žejdlíků každý den či dva mázy týdně,¹³⁶ přičemž setkat se lze také s kombinovanou formou plnění v různých obdobích roku.¹³⁷ Dále hospodář odváděl v souvislosti s hovězím dobytkem také stanovené libry másla (na lochenických selských gruntech průměrně 30 liber ročně), tvarohu (průměrně 28 liber ročně) a homolek, jejichž průměr činil necelých 19 liber.¹³⁸ Odvod produktů mohli výměnkáři požadovat v různých časových periodách, na kterých se s nastupujícím hospodářem dohodli v tržové smlouvě, a to např. „každoročně Anně Morávkové 36 libe[r] čistého másla a též tolik tvarohu odváděti, a sice př sv[at]. Janu Křtiteli jednu a při svat. Havlu druhou polovičku“.¹³⁹ Dodejme, že krátce po konci sledovaného období byla průměrná spotřeba mléka na jednu osobu denně v Čechách odhadována na $\frac{1}{8}$ až $\frac{1}{2}$ žejdlíku, denní spotřeba másla na $\frac{1}{8}$ až $\frac{1}{2}$ lotu.¹⁴⁰

V oblasti vepřového dobytka a jeho alternativního plnění docházelo namísto chovu prasete k poskytování domluvených liber vepřového masa a množství sádla a drobů.¹⁴¹ Odvod navíc mohl být stanoven na určité období v roce, typicky v období masopustu,¹⁴²

¹³¹ „Nápodobně sobě otec a matka jednu krávu držet budou, kterou nastupující v jeho chlívě chovat, živit a se svým dobytkem pásti nechati musí.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 88v.) „[...] 1 krávu a 1 tele hospodář svou pícej vyživí [...]“ (Tamtéž, fol. 175r.) „[...] 1 krávu na hospodářovým obroku [...]“ (Tamtéž, fol. 201r.)

¹³² „[...] k tomu si výměnkáři louku [...] na přilepšenou v krmení jejich krávy nechávají, [...]“ (Tamtéž, fol. 123r.)

¹³³ „[...] chování 3 husy[!] a 3 slepic, též vychová jí hospodář spoluvykrmením jedno prase.“ (Tamtéž, fol. 121r.)

¹³⁴ „Kdyby ale matka tu krávu obsloužit nemohla, tehdy každoročně 12 lb. másla [...] dáti povinen bude.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 52r.)

¹³⁵ „[...] každý den jedno dojení mlíka ranní od jedny krávy [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 46v.) „[...] každý den od jedné krávy 1 dojení mlíka [...]“ (Tamtéž, fol. 147r.)

¹³⁶ Tamtéž, fol. 74r a 88v.

¹³⁷ „[...] 15 žejdlíků, tak jak se nadojí, teplého mlíka, každý týhoden, a sice od 24. dubna do 23 října každého roku, třikrát za týhoden po každý 5 žejdlíků.“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 62v.)

¹³⁸ „[...] 50 lb másla, 20 lb homolek, 20 lb tvarohu [...]“ (Tamtéž, 140r.) V tržových smlouvách se v případě selských usedlostí vyskytují pouze čtyřikrát.

¹³⁹ SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 517v.

¹⁴⁰ KÁLAL, V. Chov skotu na Táborsku před 80 lety. *Český lid*, 1949, roč. 36, č. 3–4, s. 61. Žejdlík je objemová jednotka, přičemž 1 český žejdlík = 0,487 l = 1/48 věrtele, 1 vídeňský žejdlík = 0,355 l = 1/4 vídeňského mázu. Lot je váhová jednotka, přičemž v tomto případě 1 lot = 17,5 gramu = 1/32 libry. (HOFMANN, *op. cit.*, s. 71–72 a 98–99.)

¹⁴¹ „[...] půl prasete na váhu 50 lb, z něj polovic drobů a sádla [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 43v.)

¹⁴² „[...] padesát liber vepřového masa vždy v masopustním čase [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

případně rovnou při porážce zvířete.¹⁴³ Lochenickým selským výměnkářům, kteří tento požitek v devíti případech požadovali, bylo ročně odevzdáváno průměrně 63 liber vepřového masa. Podobnou tendenci lze vysledovat též u hrabavé drůbeže, kde výměnkáři získávali smluvně dohodnuté počty vajec v určitém časovém období.¹⁴⁴ Rozšířený byl však pochopitelně i chov drůbeže v režii výměnkáře, jejíž počet či skladba vymíněných kusů mohla být znovu podrobně smluvně definována.¹⁴⁵ Nutno dodat, že výměnkáři mohli vydržovat svůj dobytek a zároveň dostávat potraviny.¹⁴⁶

Uvedené požitky lze v rámci výměnků na lochenických statcích považovat za rozšířené a časté. Nyní je vhodné věnovat pozornost některým dalším, lokálně méně obvyklým povinnostem nastupujících hospodářů vůči výměnkářům na selských gruntech. Na rozdíl od Alice Velkové, která eviduje v zápisech z 19. století požadavek placení finančních částek v rámci výměnku ve třetině případů, a to většinou na usedlostech s polnostmi, v Lochenicích se jedná pouze o několik zabezpečení. Ve vsi Lhůta se finanční sumy pro výměnkáře na selských a chalupnických gruntech pohybovaly od 3 do 20 zlatých.¹⁴⁷ Vyplacení určité částky evidujeme na lochenických statcích ve stejném období pouze ve třech selských výměncích, v jednom případě mělo 20 zlatých nahradit právo bytu při neshodách s novým hospodářem, jinde 40 zlatých ročně v čtvrtletních splátkách nahrazovalo sypaný výměnek a v poslední situaci stejná částka sloužila výměnkáři „na výživu“.¹⁴⁸ Plnění výměnku částečně *in reluto* na usedlostech jiného typu v Lochenicích dále evidujeme pouze v jednotkách případů a tento trend nelze považovat v místě výzkumu za rozšířený. Podobná situace panovala na třeboňském panství, kde Pecková sondou do dvou desetiletí 18. století zjistila, že požitek finančních částek nebyl výměnkáři uplatňován, stejně jako poskytování či péče o oblečení.¹⁴⁹

Zajímavá je existence odděleného výměnkářského hospodářství, jež vytvářelo z hlediska bydlení větší míru nezávislosti výměnkářů na novém hospodáři.¹⁵⁰ Lze ho sledovat ve dvou rovinách. V prvním případě se jedná o oddělený byt výměnkářů, kteří mohli přebývat ve stavebně oddělených částech statku¹⁵¹ či ve vlastní výměnkářské chalupě. Tímto způsobem odpadala povinnost nového hospodáře zajišťovat teplou a světlou světnici ve vlastním domovním stavení. Výměnkáři, bydlící např. ve světnici přes dvůr, poté po nastupujícím požadovali sáhy dřeva k topení, vaření a pečení, případně množství svíček, loučí apod., případně také správu a údržbu objektu pro výměnkáře.¹⁵² Ve druhém případě se jedná nejen o oddělení domácností, ale též o dočasné rozdělení usedlosti a obhospodařování vybraných

¹⁴³ Podobná praxe je doložena také v Dolních Rakousích, srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 156.

¹⁴⁴ „[...] dvě kopy vajec [ročně] [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 31v.) „[...] 90 vajec [ročně] [...]“ (Tamtéž, fol. 147r.) „[...] odvádění 4 slepičích vajec týhodně [...]“ (Tamtéž, fol. 140v.) „[...] dvě kopy vajec, a to sice jednu kopu od jara do svatě Anny, druhou pak kopu od svat. Anny do podzimku [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

¹⁴⁵ „[...] dvě starý husy a jednoho housera s mladýma držeti [...]“ (Tamtéž, fol. 24r.) „[...] dvě husy s housaty držet smí [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 517v.)

¹⁴⁶ „[...] 1 krávu a 1 tele, [...] a každoročně 12 lib másla a 12 lib tvarohu.“ (Tamtéž, fol. 175r.)

¹⁴⁷ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 301.

¹⁴⁸ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 242r.

¹⁴⁹ PECKOVÁ, *op. cit.*, s. 96–97.

¹⁵⁰ Srov. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 448–452.

¹⁵¹ „[...] pro jejich pohodlí světničku vedle světnice se svobodným do ní vchodem i východem skrz světnici [...]“ (SOkA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 35v.)

¹⁵² „[...] též všechnu správu na tu chaloupku a potřebné světlo dáti [...]“ (Tamtéž, fol. 34r.)

pozemků výměnkářem. Roku 1767 si sedmapadesátiletý odstupující hospodář ze statku čp. 77 až do své smrti ponechal v užívání šestý díl všech polí a luk, které sám obhospodařoval a „naproti tomu jak kontribuci, tak také všechny královské a vrchnostenské, jakož i jiné poplatky, spolu i roboty, on, starý otec, šestým dílem zapravovati a vybejvati povinen bude“.¹⁵³ K obdělávání dílu pozemků, který zahrnoval 21,5 měřic půdy, po nastupujícím požadoval jednoho koně a dvě krávy s pící. Pochopitelně tedy výměnkář nežádal sypaný výměnek, který mu plynul z vlastních pozemků. Další požitky byly již klasického rázu; jednalo se o poskytnutí bytu, dvou komor, dvou chlévů, kravské sekárny a části přístodůlku, chovu šesti hus a šesti slepic, několika záhonů pro zeleninu a předívo, užívání louky a dvou hrušní v sadě. Uvedený výměnek lze v souvislosti s jinými zabezpečeními ve vsi považovat za velmi specifický. Nejenže si otec ponechal v nájmu část pozemků, ale navíc za ně odváděl kontribuci a vykonával robotu, což je ve sledované lokalitě pozoruhodné, protože obvykle všechny robotní povinnosti přešly na nového hospodáře.¹⁵⁴ Pozemky po smrti otce připadly zpět do rukou nového hospodáře a případný výměnek pro pozůstalou vdovu již neobsahoval podobné požitky; zde se jednalo o pokojné bydlení, množství pšenice, žita, ječmene, hrachu a chov jedné krávy mezi hospodářovým dobytkem. Při další změně držby na tomto statku byl výměnek již běžné formy a neobsahoval anomální požitky či požadavky, které by nějak neobvykle ovlivnily činnost nového hospodáře.¹⁵⁵

Postupující hospodář mohl svou živnost rozdělit mezi své potomky, díky čemuž v Lochenicích vznikaly nové selské a chalupnické usedlosti a baráčnická stavení. Výměnký dohodnuté v trhovách smlouvách při dělení statků mohly získat neobvyklé rysy, jak dokládá zabezpečení pro vdovu a zároveň macechu dvou nových hospodářů při rozdělení Boučkova statku roku 1787. Zemřelý sedlák ve své poslední vůli rozdělil majetek mezi syny Matěje a Václava z prvního manželství, kteří získali poloviny rodného statku, a syna Josefa v dětském věku z druhého manželství, kterému odkázal původně baráčnické stavení a některé pozemky odtržené od statku. Abnormalita uzavřeného výměnku spočívá v rozsahu a době jeho plnění. Oba dědicové statku měli odděleně odvádět maceše obsáhlý výměnek, který sloužil také pro zabezpečení jejich dětí, nevlastních sourozenců dědiců, a to po dobu následujících 13 let do vzrůstu dětí, „když budou schopnější k práci“.¹⁵⁶ Obvykle byl totiž rozsah výměnku podmíněn smrtí výměnkářů.¹⁵⁷ Po vzrůstu sourozenců měli dědicové statku odvádět pouze polovinu jejich výměnkářských závazků, v případě smrti matky mělo plnění přejít na sirotky a na jejich výživu a ošacení. Podrobný výčet závazků byl zapříčiněn pochopitelně budoucími nejasnými vztahy mezi dědici a jejich macechou. Otec chtěl v poslední vůli předejít problémům a alespoň částečně vyřešit případné spory, avšak možné problémy v soužití částečně vyřešila macešina smrt v roce 1788.¹⁵⁸ Sirotci byli dále živeni dohodnutým výměnkem a třetí dědic Josef později nastoupil na své baráčnické stavení, kde bydlel minimálně od roku 1804.¹⁵⁹ Při jiném rozdělení statku mezi dva syny

¹⁵³ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 157v.

¹⁵⁴ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

¹⁵⁵ SOkA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 160v–161r.

¹⁵⁶ Tamtéž, fol. 56v.

¹⁵⁷ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

¹⁵⁸ SOA HK, Sbirka matrik Východočeského kraje 1587–1949 (dále jen SM), Farní úřad římskokatolické církve Lochenice (dále jen FÚ Lochenice), sign. 92–6, Matrika Z 1784–1843, fol. 7v–8r.

¹⁵⁹ SOA HK, SM, FÚ Lochenice, sign. 92–1, Matrika N 1784–1811, fol. 84v–85r.

měl postupující hospodář na výběr, u kterého z potomků bude dožívat. Výměnkář navíc mohl smluvně disponovat střechou nad hlavou u obou synů, variabilita požitků plynoucích z rozděleného gruntu, a to jak z hlediska jejich druhů či množství, tak v případě míry zatížení jednotlivých nastupujících, byla široká.

Dalším specifikem výměnků, se kterým se setkáme zejména na selských gruntech, mohlo být zajištění mobility výměnkářů. „A kdyby někam za důležitou příčinou jet chtěli neb museli, [...] rozumí se k tomu jeho pár koňů a kočár, pak čeledína zdarma použít.“¹⁶⁰ Narazit lze také na závazek spedice potřebného dřeva nebo obilí do mlýna a zpět.¹⁶¹

Časové omezení poskytovaného zabezpečení se však nemuselo týkat jen vdov, u kterých se předpokládalo opětovné vstoupení do manželského stavu, ale také vdovců. Například na plačickém statku čp. 4 se ve smlouvě z roku 1804 po případném dřívějším úmrtí výměnkářky počítalo s poskytováním výměnku pozůstalému otčímovi nového hospodáře pouze do doby, dokud by se vdovec znovu neoženil.¹⁶² Nárok na výměnek mohla ve vztahu k osobě odvádějícího učinit také osoba, se kterou nebyla v příbuzenském vztahu – v tomto případě se jednalo o závazek výměnku mezi novým majitelem nemovitosti a manželem bývalé dědičky.¹⁶³

Právní praxe umožňovala po uzavření tržové smlouvy také dodatečnou úpravu obsahu výměnku.¹⁶⁴ Roku 1789 všestarský sedlák Pavel Hroneš dobrovolně postoupil svůj statek synovi Janovi a vymínil si bydlo u nového hospodáře při jeho teple a světle, dále komoru, třetí mandel obilí, sypaný výměnek a záhony pro zeleninu.¹⁶⁵ Zaujme, že toto zabezpečení neobsahuje dobytek, což byl jeden z důvodů úpravy výměnku právním přípisem v roce 1793, neboť „vyvržený výměnek, který pro krátkost času do zápisu Jana Hronše vtáhnutej býti nemohl, tuto se dle komisionálního narovnání sub dato 24. Juli [1793] následujícím způsobem napravuje“.¹⁶⁶ Přípis obsahoval šest bodů a požitky výměnkářů byly popsány konkrétněji než v předchozím případě. V první části si výměnkáři vymínilí světničku, komoru na půdě a odvod svíček, loučí, a to „bez odporu [hospodáře]“, a potřebné nekvantifikované množství dřeva k topení. Pokud by však mezi otcem a synem docházelo

¹⁶⁰ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v. Dále např. „Kdyby taky někdy odstupující rodiče koňský dobytek na nějakou cestu potřebovali, tehdy jim hospodář ten samý vždy ochotně a bez vší záplaty dáti se uvoluje.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 69v.)

¹⁶¹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 140v. „Na chléb [obilí] do mlejna dovézt, semlet a přivézt.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 5r.)

¹⁶² „Otčímovi však Jiřímu Bruchtilovi, kdyby svou manželku přečkati měl, za vejminek ročně patřiti má: 6 str. žita, 1 str. pšenice, 1 str. ječmene, 1 v. hrachu a 1 v. jáhel a 5 lb. másla a potřebné plátno na košile ročně 12 loket, též potřebné vošacení však jen tak dlouho, dokavad by se nevoženil.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 467, kn. č. 178, fol. 21v.)

¹⁶³ Jednu z lochenických podružských chalup zdělila patrně na začátku 70. let 18. století Alžběta Knejpová, jež však byla v době nabytí dědictví vdaná za Matěje Moravce z Třebše a „již selským gruntem zaopatřena jest“. Alžběta tak nabytou nemovitost nepotřebovala a nabídla ji do veřejného prodeje „mezi společné přátele Knejpovský“, kteří o ni však neprojevíli zájem. Nakonec podružskou chalupu v lednu 1773 dražebně odkoupil Martin Lindr, kterou již „před právem lochenským, rychtářem Matěj[em] Pospíšilem, a rychtářem střebešským Jakub[em] Srdínkou za 445 zl. smlouvenou měl“. V tržové smlouvě bylo dohodnuto, že Matěj Moravec má v rámci výměnku nárok po dobu deseti let na dva ovocné stromy při stavení a na nich urozené plody. (SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 285v.) K poskytování výměnku třetí osobě srov. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 286–287.

¹⁶⁴ Srov. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59–60.

¹⁶⁵ SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 4r.

¹⁶⁶ Tamtéž.

ke sporům, měla je zažehnat klauzule, kterou by výměnkář dostával předem domluvené množství otopu.¹⁶⁷ Druhý bod přípisu obsahuje vymínění zahrady, poskytovaný sypaný výměnek a množství semene k zasetí, které otec mohl zaset tam, kam sám chtěl.¹⁶⁸ Ve třetí části je uveden vymíněný dobytek (dvě krávy a jedna koza), který měl stát mezi dobytkem hospodáře, „kdyby se ale nějaká šidba dělala“, mohl výměnkář své kusy oddělit do chléva na záspí. „Pakli se budou srovnávat, též toho nežádá a zůstává při první vůli.“¹⁶⁹ Živý inventář je řešen i ve čtvrtém bodě, kde si otec vymínuje prase, čtyři káčata, čtyři kuřata, jednu kopu vajec a dvě housata. Pátou částí si výměnkář s manželkou vymínili mj. svobodné trhání ovocných plodů na zahradě, třetí díl urozeného ovoce a místo ve sklepech pro uskladnění mléka a zeleniny. I zde se však setkáváme s klauzulí řešící případnou jinou formu plnění, kterou by došlo k vymínění konkrétních stromů.¹⁷⁰ Poslední část přípisu obsahuje úpravy finančních splátek plynoucích z transferu majetku, které nejsou k problematice obsahu výměnku relevantní. Na závěr je třeba dodat, že dalším důvodem k úpravě výměnku mohl být vypjatý vztah mezi hospodářem a výměnkářem, jak je v textu ostatně několikrát naznačeno.¹⁷¹ Dodatečné úpravy výměnku připisem po uzavření tržové smlouvy však mohly být i drobné, spočívající například v jednorázové výplatě hotových peněz.¹⁷²

Nedostatečné plnění závazku ze strany poskytovatele však mohlo být výměnkářem také přecházeno, případně mohlo dojít k mimosmluvní dohodě mezi oběma stranami, a to například díky vyrovnaným mezilidským vztahům. Dokladem je případ předměřického sedláka Václava Bukovského ze statku čp. 93, který své ovdovělé matce Dorotě mezi lety 1791–1805 odvedl výměnek v plné výši pouze čtyřikrát. Vdova Dorota s touto praxí neměla problém, neboť, jak uvedla ve své poslední vůli, „já s tím tak dobře spokojená jsem, jako kdyby mně ho byl každý rok byl řádně odved, a to sice v tomto způsobu, poněvadž mě zcela sobě na starost vzal, že on mě, pokudž by má vůle v tom byla, na místě skutečného vejmenku [...] každého měsíce 1. zl. peníz dávati, jakož skutečně za ty všecky prošlé léta se to tak skutečně stalo [...]“.¹⁷³ Matka sice výměnek v plném rozsahu nevyžadovala, ale práva na něj se do budoucna nevzdala – podoba odváděného výměnku závisela pouze na

¹⁶⁷ „Kdyby ale nějaká pohoršlivost povstati měla, tehdy v tom pádu vymínuje sobě otec 2 sáhy dříví dubového, 2 sáhy měkkého, též 1½ kopy otýpek, což vše hospodář za své peníze zaopatřit povinen bude, kdyby se ale srovnávali, tak otec od toho upouští.“ (Tamtéž.)

¹⁶⁸ „Zahradu a sutého vejmenku 3 str. pšenice, 1 v. hrachu, 1 v. jahel, 2 čtvrtce krup, 2 čtvr. čočky, 1 v. soli; každý pečení jeden bochník chleba, ittem 1v. semence set, 2 čtvr. lněného semena, 1 žejdlík mrkve, 1 žejdlík petržele, 8 kop zelí, 15 kop řepy, a to vše při hospodářovým opracování zasází otec tu, kde bude chtít.“ (Tamtéž.)

¹⁶⁹ Tamtéž.

¹⁷⁰ „Pakli by ale otce vůle byla se oddělit, tak sobě vymínuje za külnou od dvírek až po velkou vrbu. Ittem za stodolou na tý samý zahradě 8 višní, pro hlavatku a mák kousek země.“ (Tamtéž, fol. 4v–5r.)

¹⁷¹ Srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 157–158.

¹⁷² „[...] jenom ještě to se tu dokládá, že zápisník Jiří Šandera tchánův svému Pavlovi Brzickému tý k jeho dispozici zde zaznamenání 50 zl. ihned na hotově složení má; do zaplacení kterých on, tchán, 1 str. role od postoupených 19 str. [...] sobě zanechává.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 31r.)

¹⁷³ SOKA HK, AMHK, inv. č. 424, kn. č. 135, fol. 101r–102v.

její budoucí vůli.¹⁷⁴ Snížení rozsahu výměnku dále podmínila vypravením jejího pohřbu a zaplacením deseti zlatých z prostředků hospodáře na vykonání mši.¹⁷⁵

Chalupnické výměnky

Menší lochenické zemědělské usedlosti tvořily na začátku sledovaného období 35 % všech usedlostí ve vsi, jednalo se dohromady o 39 gruntů, které byly v rustikálním katastru z roku 1783 klasifikovány jako chalupnické. K těmto gruntům přínáleželo od 2,7 do 28,75 měřic (0,5 až 5,5 ha) rustikální půdy a pozemková držba se tedy mohla výrazně lišit, přičemž průměrná držba půdy činila 11,2 měřic. Hospodářsko-ekonomické možnosti chalupníků byly v komparaci se sedláky, kteří disponovali průměrně 78 měřicemi rustikální půdy, značně omezené. Tyto limity se však neprojeví ve výměncích chalupníků, kteří si z důvodu menších zemědělských možností pochopitelně vymíňovali zabezpečení menšího rozsahu – nejednalo se však o sedmkrát menší hodnoty, nýbrž o přibližnou polovinu. Lze tak tvrdit, že výměnky na chalupnických usedlostech více zatěžovaly tamní hospodáře, protože např. množství odevzdávaného sypaného výměnku tvořilo v konečném důsledku poměrně výraznější část potenciální úrody.

Podobně jako na jiných typech usedlostí se i zde můžeme setkat v rámci chalupnických zabezpečení s požadavkem poskytování střechy nad hlavou, a to jak s hospodářem, tak v oddělené místnosti, s právem užívání předem určených částí usedlosti pro ustájení vymíňeného dobytka či sklad obilí a jiných naturálií nebo s užíváním zahrad a jiných pozemků, a to buď v jejich plném rozsahu, či pouze jejich částí, eventuálně ziskem části úrody zeleniny a ovoce. Samozřejmostí byl poté dostatek dřeva k topení a vaření.

V oblasti živočišné výroby a potravin zaujímají chalupnické výměnky prostřední místo. Výměnkáři mohli opět disponovat konkrétními kusy dobytka, nebo jim bylo poskytováno smlouvené množství potravin. Chalupníci výměnkářům odevzdávali máslo v 68 případech a jeho průměrné množství činilo 18,5 liber, tvaroh byl předmětem výměnků 65× a průměrně se jednalo o odvod 18 liber. Oba výrobky měly ve výměncích rozmezí 6 až 30 liber ročně. Homolky evidujeme pouze v jednom případě, kdy byl nastupující povinen odevzdávat 15 liber ročně. Vepřové maso nalézáme ve 25 výměncích a výměnkářům bylo poskytováno průměrně 34 liber ročně v rozmezí 10 až 70 liber. Chalupnické výměnky mají obecně stejný charakter jako selské, což souvisí s držbou pozemků při těchto usedlostech. Tento aspekt zároveň vytváří největší rozdíl mezi nimi z hlediska kvantity dávek, protože chalupnická zabezpečení mají pochopitelně menší rozsah. Tuto škálu z hlediska nejmenšího rozsahu či objemu uzavírají výměnky domluvené na baráčnických staveních.

Baráčnické výměnky

Baráčnická stavení, jejichž držitelé byli nazýváni baráčníci, domkáři či dříve též zahradníci, byla nejrozšířenějším typem poddanských usedlostí ve vsi. Roku 1783 tvořila tato stavení celkem 42 % všech usedlostí. Domkáři obvykle disponovali pouze stavením a zahradou, jen někdy drželi rustikální či dominikální pozemky malé výměry. K lochenickým barákům

¹⁷⁴ „Kdybych ale dnes nebo zejtra chtěla svůj vejmenek, tak jakož bych chtěla proužívat, toho práva já nikdy nepouštím, to jsem tak, jakož jsem tyto běžící léta k jeho stolu šla, to se stává jen do mého dobrého vůle, pokud by se mi to tak líbilo.“ (Tamtéž, fol. 102v.)

¹⁷⁵ Tamtéž.

na konci 18. století průměrně přináleželo 2,51 měrice rustikální půdy.¹⁷⁶ V gruntovní knize nalézáme celkem 76 trhových smluv na baráčnická stavení, resp. podružské chalupy, jak tam byly uváděny. Výměnek byl uzavřen přibližně v 50 % trhových smluv a zabezpečení dohodnutá na tomto typu poddanských usedlostí se vyznačují malým rozsahem, což souvisí s umenšenými hospodářsko-ekonomickými možnostmi baráčníků, přičemž v některých oblastech se mohlo jednat pouze o závazek společného bydlení a stravování.¹⁷⁷ Zachování společného stravování lze také chápat jako prostředek k udržování integračního rituálu, a to pochopitelně nejen v případě baráčnických stavení, ale též na chalupnických a především selských usedlostech.¹⁷⁸ Četnost a rozsah domkářských sypaných výměnků podmiňuje absence či malá rozloha přináležící pozemkové držby, proto v porovnání s ostatními typy usedlostí nalézáme pouze malé množství odevzdávaného obilí a jiných plodin.

Téměř vždy locheničtí baráčníci výměnkáři požadovali zajištění střechy nad hlavou v domovním stavení, což determinovaly jeho stavební dispozice. Často si vymínhovali zajištění stravy, šatstva, dřeva a potřebné péče, dále též místo pro uskladnění svých věcí či nabývaných naturálií. V oblasti vymíněných hospodářských zvířat výměnkáři nejčastěji vyžadovali chov husy a slepice, a to ve 13 případech. Držení prasete evidujeme pouze ve dvou zabezpečeních, krávu žádali čtyři výměnkáři. Rozšířenější bylo alternativní plnění závazku poskytnutí obživy výměnkáře, baráčníci chovali většinou jen málo kusů dobytka, proto se lze v jejich výměncích častěji setkat s potravinami, které odevzdávali výměnkářům. Předem určené množství vepřového masa požadovalo osm výměnkářů, průměrně se jednalo o 19 liber masa ročně v rozmezí 10 až 30 liber. Podobně jako na jiných usedlostech se v rámci baráčnických výměnků můžeme setkat s vymíněným množstvím drobů a sádla. Nadojené mléko baráčníci žádali obvykle dvakrát týdně, a to celkem v 15 trhových smlouvách. Pouze v jednom případě se setkáváme s přesným objemem mléka, kde nový držitel poskytoval výměnkáři dvakrát týdně dva žejdlíky. Máslo se stalo předmětem výměnků ve 14 případech, průměrně výměnkáři získávali 14 liber ročně v rozmezí 5 až 20 liber. Tvaroh evidujeme 13× s průměrnými 13 librami ročně v totožném rozmezí. V jednom případě výměnkářka žádala 10 liber syra ročně. Analogicky poté docházelo k poskytování domluveného počtu vajec, na baráčnickým staveních evidujeme 30 či 40 kusů ročně.

Jak už bylo zmíněno, k baráčnickým stavením přináležela jen malá výměra půdy, pokud jí baráčník vůbec disponoval. S vymínováním pozemků při těchto usedlostech se setkáváme ojediněle, častěji nalézáme požadavek užívání části zahrady či jednotek záhonů, kde výměnkáři pěstovali zeleninu, eventuálně jiné plodiny, nebo požadavek odevzdání množství sklizené hospodářovy zeleniny, které mohlo být smluvně omezeno stanoveným počtem či objemem, nebo se formule omezila na prosté „zeleninu, co by spotřebovali“.¹⁷⁹ Na vymíněné ovoce pamatovalo celkem 14 baráčnických výměnků, obvykle si odstupující ponechávali třetinu urozeného ovoce, ale setkat se lze též se čtvrtinou, vymíněním několika stromů či definovaným množstvím ovocných plodů.

¹⁷⁶ SOKA HK, AMHK, inv. č. 322, kn. č. 33, pag. 1–14. Téměř třetina lochenických baráčnických stavení však přináležícím pozemkem či pozemky tehdy nedisponovala.

¹⁷⁷ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 264–265.

¹⁷⁸ Srov. OTTERER, *op. cit.*, s. 155.

¹⁷⁹ SOKA HK, AMHK, inv. č. 466, kn. č. 177, fol. 847r.

Poslední povinností nového hospodáře vůči výměnkáři se stávalo zajištění jeho pohřbu, ke kterému se mohl zavázat v tržové smlouvě.¹⁸⁰ S vypravením výměnkářova pohřbu se lze setkat ve výměncích na všech typech zmiňovaných usedlostí, přičemž výdaje na smuteční obřad poskytl obvykle hospodář, ale setkat se lze i s případem, kdy si výměnkář pohřeb mohl zaplatit z peněz, na které měl nárok závdavkem.¹⁸¹

Tabulka 5: Sypaný výměnek na lochenických selských, chalupnických a baráčnických usedlostech

Usedlost	Selská			Chalupnická			Baráčnická		
Celkem výměnků	54			118			39		
	Četnost	Průměr	Max.	Četnost	Průměr	Max.	Četnost	Průměr	Max.
Žito (strychy)	46	6,9	12	98	4	10	17	2,3	4
Ječmen	47	3,1	6	89	2	4	15	1,5	3
Pšenice	46	2,5	8	40	0,8	3	3	0,4	0,5
Jáhly (věrtele)	43	1,7	3,5	81	0,9	6	14	0,7	1
Kroupy	33	1,3	2	60	0,7	1,5	12	0,5	1
Čočka	27	1	2,5	16	0,4	0,5			
Hrách	31	1,5	2	1	1	1			
Sůl (čtvrťce)	10	2	4	10	1,5	2			

Komparace poznatků

Na základě výše provedené analýzy lze konstatovat, že lochenické výměnky ve své podstatě nijak výrazněji nevybočovaly z obecných zvyklostí a podoby či rozsahu naturálních dávek, poskytovaných pozemků, bytu, zaopatření (strava, oblečení), služeb nebo zajištění pohřbu, jak je ve svých výzkumech popsali jiní, nejen tuzemští badatelé.¹⁸² Na druhou stranu však locheničtí odstupující hospodáři získávali větší množství odváděných plodin a požitků, což bylo dáno především bonitou zdejší zemědělské půdy a celkovou orientací obyvatelstva na zemědělství.

¹⁸⁰ „Poslěz se tuto hospodář zavazuje pohřeb poctivý otci vypravit.“ (Tamtéž, fol. 130v.) „Poslední bude hospodář povinen matce poctivý pohřeb vypravit.“ (Tamtéž, fol. 14v.) „Svým rodičům [...] funus na svý outraty vypravit.“ (Tamtéž, fol. 941v.) „[...] a kdyby ji Pán Bůh z toho světa na věčnost povolal, z téhož jí patřícímu dílu 19 zl. na funus dáti [...]“ (Tamtéž, fol. 904v.) „[...] dle své možnosti jim oboum funus vypravití povinen bude.“ (Tamtéž, fol. 541r.)

¹⁸¹ „A jako sobě matka jménem závdavku 15 kop grošů vymínila, který na pohřeb sobě zanechává, kdyby však takový za živobytí svého prostrávila, tak bude povinen syn a dcera jí přesto vše početný pohřeb učiniti.“ (SOKA HK, AMHK, inv. č. 474, kn. č. 185, fol. 12v.) „[...] funus, neb průvod vypravití povinen bude.“ (Tamtéž, fol. 52r.)

¹⁸² VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292–303; PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435–452; PETRÁŇ, *Příběh*, s. 140–142; MORÁVEK, *op. cit.*, s. 173; OTTERER, *op. cit.*, s. 155–161; DRIBE – LUNDH, *op. cit.*, s. 169.

Jak bylo uvedeno výše, věkové rozmezí osob postupujících svou usedlost novým držitelům zahrnovalo několik desetiletí.¹⁸³ Obvyklý byl však odchod hospodářů na výměnek okolo 60. roku života, který evidujeme nejen v námi sledované lokalitě, ale též např. v jižních¹⁸⁴ a západních Čechách,¹⁸⁵ Dolních Rakousích¹⁸⁶ či jižním Švédsku.¹⁸⁷ Široké bylo též časové rozmezí poskytování výměnku, které mohlo trvat až čtyři desetiletí, průměrně však 8–15 let (v závislosti na typu poddanské usedlosti nebo pohlaví výměnkáře), jak uvádí Velková¹⁸⁸ či Nekvapil Jirásková.¹⁸⁹ Zjištěné průměrné hodnoty v námi sledované lokalitě jsou v souladu s poznatky těchto badatelek, jelikož u selských výměnků činí průměrná délka 15,7 let, u chalupnických 12,9 let a u baráčnických 11,6 let. Jako další obecně rozšířené znaky z hlediska vymíňovaných požitků lze uvést např. poskytování pozemků (zahrad, luk, polí) nebo sypaného výměnku, chov hospodářských zvířat a možnost bydlení společně s hospodářem nebo v samostatné místnosti či objektu tam, kde to stavební zázemí a prostorové uspořádání usedlosti dovoľovalo.¹⁹⁰ Zde záleželo především na typu poddanské usedlosti, kde byl výměnek odváděn. Platí, že rozsah výměnku se obecně snižoval v závislosti na ekonomických či stavebních možnostech statků, chalup a baráků, přičemž jeho objem a počet požitků klesal v tomto pořadí typů poddanských usedlostí.

Především v souvislosti s odváděním výměnků na selských usedlostech je zajímavý závěr Thomase Helda, jenž ve své starší studii považoval institut výměnku za výjimečnou situaci a nikoli za fázi životního cyklu, neboť v rakouských zemích mělo výměnkem během 17.–19. století disponovat zhruba 10 % osob ve věku 51–70 let.¹⁹¹ V Lochenicích fázi prožívalo přes 80 % bývalých selských hospodářů, a to bez započtení jejich případných žijících manželék.¹⁹² Ani v případě baráčníků, představitelů méně majetné vrstvy tehdejší venkovské sociální stratifikace, není vhodné uvažovat o výjimečné situaci, neboť polovina všech bývalých držitelů baráků disponovala výměnkem. Z těchto důvodů lze dobu strávenou na výměnku nejen považovat za rozšířenou, až typický aspekt životní fáze, ale v případě zejména selských výměnkářů za samotnou fázi, vázanou nikoli na biologické, nýbrž ekonomické aspekty. V souladu se zjištěními Velkové lze uvést, že výměnkem ve sledovaném období disponovali více sedláci než domkáři, podobně je možné se setkat s výměnkem pro jednu či dvě osoby na všech typech zmiňovaných usedlostí s případnou pozdější úpravou po smrti jednoho z výměnkářů.¹⁹³

V rámci fyzické podoby výměnků lze však při komparaci s jinými částmi českých zemí na difference narazit. Rozdíly mohou souviset zejména s nadmořskou výškou, podobou krajinné sféry, pedologickými poměry či rozsahem živočišné výroby. Ku příkladu ve výše položených oblastech docházelo k uzavírání méně rozmanitých sypaných výměnků, které

¹⁸³ Srov. např. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281; OTTERER, *op. cit.*, s. 153.

¹⁸⁴ Srov. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 348–349.

¹⁸⁵ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

¹⁸⁶ OTTERER, *op. cit.*, s. 152.

¹⁸⁷ DIBRE – LUNDH, *op. cit.*, s. 177.

¹⁸⁸ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281.

¹⁸⁹ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 265.

¹⁹⁰ VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292–296.

¹⁹¹ Srov. GESTRICH, A. Neuzzeit, 3. Verbindungen: Verwandtschaft und Familienfremde. In: GESTRICH, A. – KRAUSE, J. – MITTERAUER, M. (eds.) *Geschichte der Familie*. Stuttgart: Kröner, 2003, s. 634.

¹⁹² HELD, T. *op. cit.*, s. 249.

¹⁹³ VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 119.

byly menšího rozsahu, a to nejen rámci srovnání s vesnicemi v úrodné oblasti okolo Hradce Králové, ale i v případě jejich komparace se stejně chudými kraji ve stejné nadmořské výšce, jak ve svém výzkumu výměnků ve vesnicích západního Podkrkonoší prokázala Jarmila Šťastná.¹⁹⁴ Na území Semilská, Jilemnicka, Vrchlabska a Novopacka zaujme, že pokud jsou vyměňovány naturální dávky, jedná se pouze o žito a oves, v níže položených vesnicích někdy i ječmen. V tamních zabezpečeních dále absentují přímo sklizené či urozené plodiny, které v lochenických výměncích evidujeme, jako např. len, proso, hrách či zeli, nemluvě o pšenici, jež se v Podkrkonoší pěstovala pouze v malé míře, podobně jako luštěniny.¹⁹⁵ Výměnky ve vsích ve vyšší nadmořské výšce autorka popisuje jako skromné a bez některých jinde obvyklých požitků – soli, vepřového dobytka, masa či sádla, hus či ošacení. Za ojedinělé lze poté v místě jejího výzkumu považovat slepice, sýr, mouku, chléb z každého pečeni, seno, slámu, peníze a vypravení pohřbu.¹⁹⁶

Četnost obilovin v sypaném výměnku je v našem případě shodná s poznatky Peckové, a to i přes limity z hlediska uváděných plodin v lochenické gruntovní knize, kde se oproti knihám výměnkářských smluv, jež badatelka užila, vyskytuje například oves či otava sporadicky. V jejím výzkumu bylo podobně jako v Lochenicích nejčastěji poskytováno žito, poté ječmen a pšenice.¹⁹⁷ K totožným závěrům ve svém výzkumu na Chrastecu došla také Klvaňová, jež zároveň zjistila, že průměrné množství některých dalších plodin (hrách, čočka) v tamních chalupnických výměncích převyšovalo kvantitu vyměňovanou v selských zabezpečeních, což v námi sledované lokalitě neplatí.¹⁹⁸ Při komparaci Lochenic se Štáhlavskem je patrná vyšší kvantita odváděného množství obilí na Hradecku. Petrůň v rámci sypaného výměnku na konci 18. a v 19. století pro Ouběnice uvádí tři až pět korců (= strychů) žita, většinou dva korce ječmene, $\frac{1}{2}$ až $\frac{3}{4}$ korce hrachu a na některých usedlostech až jeden korec pšenice. Dále zmiňuje tři věrtele brambor, vymínění záhonu či třetinu nebo čtvrtinu sklizeného ovoce.¹⁹⁹ Uvedené množství odváděných plodin tak v našem případě odpovídá průměrnému chalupnickému výměnku.

Pokud porovnáme hodnoty získané analýzou výměnků v Lochenicích s poznatky Jaroslava Honce pro období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, kde dominují především zabezpečení z Vinařic, Nemyčevsi²⁰⁰ a Chýně bez rozlišení typu poddanské usedlosti, shledáme opět lochenické výměnky jako kvantitativně větší. Například pro léta 1750–1850 bylo v Honcem uváděných vsích poskytováno výměnkářům průměrně 4,3 strychu žita, reálné množství však bylo nižší, jelikož např. v případě Nemyčevsi nejsou výměnky uvedeny u všech usedlostí, pravděpodobně pouze v případě selských a chalupnických usedlostí.²⁰¹ Honc se navíc explicitně zmiňuje pouze o selských výměncích, takže

¹⁹⁴ ŠŤASTNÁ, *op. cit.*, s. 283–290.

¹⁹⁵ Zde se je jedná pouze o závazek sázení či setí těchto plodin.

¹⁹⁶ ŠŤASTNÁ, *op. cit.*, s. 285–286 a 290.

¹⁹⁷ PECKOVÁ, *op. cit.*, s. 98.

¹⁹⁸ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 52 a 59.

¹⁹⁹ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 141. V souvislosti lochenickými selskými výměnkami zaujme také srovnání s výměnkou kobylských svobodníků, kde nejsou výraznější difference – roku 1810 na tamním svobodnickém statku čp. 10 s 37 strychy půdy výměnek zahrnoval dvanáct strychů žita, dva strychy ječmene, dva strychy pšenice, strych hrachu, deset strychů brambor, 50 žejdlíků másla, právě tolik soli, 40 žejdlíků sýra, mléko podle potřeby, 30 zlatek na ošacení a osev jednoho záhonu lna a máku. (Tamtéž, s. 93 a 142.)

²⁰⁰ Srov. MORÁVEK, *op. cit.*, s. 242–409.

²⁰¹ Tamtéž, s. 173 a 242–409.

lze předpokládat, že jeho předložený soubor 104 zabezpečení, z kterých bylo pro potřeby tohoto textu užito pouze 88 pro léta 1750–1850, vychází se studia smluvně uzavřených výměnků převážně na selských usedlostech.²⁰²

Relevantní by tedy v tomto případě byla pouze komparace Honcova celkového množství odváděného obilí a množství obilí na lochenických selských statcích, pro kontext jsou však uvedena i srovnání pro další typy usedlostí. Odvod žita v selských výměncích v Lochenicích Honcovu hodnotu převyšoval o 60 %, v chalupnických se jednalo o zhruba stejné množství a v baráčnických, pro které není k dispozici větší objem relevantních dat, poté pouze o polovinu množství uváděného Honcem. Při zahrnutí výměnků na všech lochenických usedlostech s vědomím částečně zkreslených Honcových závěrů se poté jedná o téměř shodné množství žita. V případě pšenice převyšují Lochenice Honcův vzorek (1,3 strychu pro léta 1750–1850) o 92 % na selských usedlostech, odlišná je situace v případě chalupnických (–39 %) a baráčnických výměnků (–59 %), což dále dokazuje absenci jiných typů poddanských usedlostí v badatelově vzorku. Dávka pšenice na všech typech lochenických usedlostí poté činila zhruba stejné množství jako v Honcově vzorku, podobně jako ječmene. Množství odváděného ječmene na lochenických selských usedlostech převyšovalo Honcovo zjištění (2,5 strychu) o 24 %, v rámci chalup a baráků bylo nižší o 20, resp. 40 %. V případě hrachu převyšovalo množství v Lochenicích Honcem uváděných 0,3 strychu pětkrát, což je možné dát do souvislosti s rozšířeným pěstováním zeleniny a luštěnin na Hradecku.²⁰³

Podobu zabezpečení však neovlivňovala jen rostlinná výroba, např. v Petráňových Ouběnicích sice byla výživa krávy či jalovice v rámci výměnku pravidlem, podobně jako vydržování jedné či dvou ovcí, ale chov drůbeže v režii výměnkáře tam byl ojedinělý.²⁰⁴ Mlázovičtí hospodáři ve svých výměncích s výjimkou hovězího dobytka nepožadovali chov koz, prasat, hus či slepic, zmíněn není ani denní odvod určeného množství mléka. Nízká je též roční náhrada za chov dobytka, zde Kutnar uvádí pouze blíže nespecifikovaný peněžní ekvivalent a deset liber mléka.²⁰⁵ V menší míře se vymíněný dobytek vyskytuje také ve vsi Stružinec, kde Nekvapil Jirásková v období 1700–1849 zmiňuje pouze kozy, a to prakticky jen v zabezpečeních na selských usedlostech.²⁰⁶ V případě panství Chrást Klvaňová uvádí, že vymíněná zvířata obsahovala pouze selská a chalupnická zabezpečení, přičemž nejčastěji byla vymínována jedna kráva.²⁰⁷ Zajímavé je srovnání se závěry Antonína Morávka, který pro Nemyčeves uvádí, že „každý větší výměnkář [...] měl každý rok místo ní dostávat 12–14 liber másla, 6–12 liber tvarohu a každý den jedno dojení nebo za týden dvě až tři dojení mléka.“²⁰⁸ S předpokladem, že Morávek měl na mysli selské výměnkáře, vykazují lochenické selské výměnky výrazně vyšší průměrné množství, činící 30 liber másla a 28 liber tvarohu, podobně jako chalupnické, kde množství těchto potravin představovalo ročně 18 liber. Poměrům v Nemyčevsi se tak nejvíce blíží průměrné množství v baráčnických výměncích, které činilo 13 liber.

²⁰² HONC, *op. cit.*, s. 201.

²⁰³ VOLF, *op. cit.*, s. 111, 117, 123 a 163.

²⁰⁴ PETRÁŇ, *Příběh*, s. 141.

²⁰⁵ KUTNAR, *op. cit.*, s. 191.

²⁰⁶ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 264–265.

²⁰⁷ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 56–57.

²⁰⁸ MORÁVEK, *op. cit.*, s. 173.

Jak již bylo zmíněno, peněžní plnění se v Lochenicích vyskytovalo velmi ojediněle, stejně jako v případě vsi Stružinec na Semilsku, kde badatelka během 150 let nezaznamenala jediný případ poskytování finanční dávky.²⁰⁹ Oproti tomu závěry výzkumu Alice Velkové vykazují opačnou tendenci, kde byly peníze odevzdávány během 19. století ve třetině případů, jak bylo uvedeno výše. Vedle toho Klvaňová prokázala na Chrastecu pozvolné prosazování odvodu peněžního ekvivalentu či přilepšení a jeho rozšíření od druhé čtvrtiny 19. století.²¹⁰ Trhové smlouvy ani závěti případné omezené či žádné plnění vůči výměnkářům reflektují minimálně, přesto, jak bylo ilustrováno výše, k takovým situacím docházelo. Ačkoli podle povídek českých autorů druhé poloviny 19. a začátku 20. století měl výměnek spíše negativní vliv na mezilidské vztahy, v obecné rovině lze předpokládat funkčnost a výhodnost tohoto právního institutu.²¹¹

Závěrem

I přes limity spojené s omezeným dochováním pramenné základny, která umožnila zkoumat problematiku v prostoru královéhradeckého městského panství, reprezentovaného především vesnicí Lochenice, pouze pro období druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, bylo na základě analýzy trhových smluv a dalších pramenů možné identifikovat základní aspekty výměnkářských zabezpečení. Z hlediska věku odstupujících držitelů nebyly v kontextu Čech nalezeny výraznější difference, na rozdíl od podoby samotného zabezpečení, které se výrazně lišilo podle typu poddanských usedlostí, přičemž obecně platilo, že na statcích byl výměnek neobjemnější, na chalupnických a především baráčnických usedlostech měl skromnější charakter, což bylo dáno zejména rozlohou přináležející půdy a stavebními dispozicemi konkrétních usedlostí, obecně poté umenšenými ekonomickými možnostmi jejich držitelů. Mezi široce rozšířené aspekty výměnkářských zabezpečení lze zahrnout problematiku bydlení, stravy, potravin a jiného hmotného zajištění, obvyklé byly také různé specifické požadavky, plynoucí z aktuální situace v rodině či usedlosti.

V komparaci s výsledky jiných badatelů se ukázalo, že v obecné rovině výměnkářská zabezpečení v Lochenicích, resp. na královéhradeckém městském panství, odpovídají trendům, které byly zachyceny v jiných oblastech Čech. Výraznější difference však byly prokázány v rámci kvantity a spektra poskytovaného hmotného zajištění, a to nejen z hlediska odváděného obilí či potravin, ale také vymínovaného dobytka či finančních dávek. Ve velké většině byla zabezpečení uzavíraná v Lochenicích průměrně kvantitativně objemnější než v jiných oblastech, což umožnily především geografické a hospodářské poměry sledované oblasti. Avšak nejen hospodářské, nýbrž také sociální faktory, mezi které lze zařadit věk obou smluvních stran, mezilidské vztahy v rodině či usedlosti apod., měly významný vliv na rozsah a povahu výměnkářských požitků, stejně jako na rozdíly mezi nimi.

²⁰⁹ NEKVAPIL, JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 266.

²¹⁰ KLVAŇOVÁ, *op. cit.*, s. 57.

²¹¹ Toho si všimla též VELKOVÁ (KLÁŠTERSKÁ), *Forma*, s. 125–128.

Pramenný výzkum také prokázal, že smluvní ujednání výměnku odstupujícím držitelem nemovitosti lze označit za běžnou praxi, rozšířenou především mezi sedláky, kteří hmotné zajištění po novém hospodáři požadovali téměř vždy, jak bylo doloženo studiem trhových smluv. Zajímavý je také rozsah využívání výměnkářského zabezpečení mezi baráčníky, z ekonomického hlediska méně majetnými příslušníky venkovské společnosti, kteří jej čerpali v polovině případů. V konečném důsledku tak právní institut výměnku představoval komplexní systém sociálního a hmotného zabezpečení, který hrál na sledovaném území významnou roli v rámci životní cyklu tehdejšího venkovského obyvatelstva.